

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет філології, історії та політико-юридичних наук
Кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

Історія та археологія
032 Історія та археологія

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня «магістр»

БАЛКАНСЬКЕ ПИТАННЯ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ
ВЕЛИКОБРИТАНІЇ (XIX- ПОЧ.XX СТ.)

Щербака Олександра Павловича

Науковий керівник

Бровко Альона Григорівна

к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та
міжнародних відносин

Рецензент: _____

_____

Рецензент: _____

_____

Допущено до захисту: _____

Завідувач кафедри _____

Ніжин 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ I. ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО БАЛКАН НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	14
РОЗДІЛ II. РОЛЬ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В РЕВІЗІЇ СТАТУС-КВО НА БАЛКАНАХ ПІД ЧАС БОСНІЙСЬКОЇ КРИЗИ.....	29
РОЗДІЛ III. БАЛКАНСЬКІ ВІЙНИ 1912–1913 РР. У КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ПРОВІДНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ.....	43
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	57
ДОДАТКИ.....	62

Анотація.

Досліджуючи Балканське питання в зовнішній політиці Велико-Британії ХІХ- поч. ХХ ст., наукову роботу було розділено хронологічно на три розділи. Дана тема досліджень є актуальною, тому, що Балканський півострів був головним джерелом політичної напруженості та конфліктів між провідними країнами Європи. В цей період історії у цьому регіоні постійно відбувалися, якісь суперечності, такі, як економічні, політичні і т.д. Велика Британія мала значний інтерес, до цієї території, оскільки вона впливала на її зовнішню політику наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття.

У першому розділі подано інформацію про утворення двох ворогуючих блоків, таких як Троїстий союз та Антанта. Ці два геополітичні блоки почали готуватися, до назріваючої кризи на балканському півострові. Вони робили це шляхом мобілізації своїх армій та зовнішньої політики, зокрема за сприянням Великої Британії, яка в той час мала визначне місце в міжнародних відносинах.

У другому розділі подано інформацію, про безпосередній вплив англійських політиків на боснійську кризу. Вони намагалися пом'якшити вплив цієї кризи на міжнародні відносини у світі. Шляхом домовленостей, між Османською імперією, Російською імперією та самою Боснією. Зокрема неодноразово намагалися знайти взаємовигідне рішення щодо компенсації Туреччині за втрачені території. Велика Британія проявила доброзичливе ставлення до Болгарії, яка проголосила свою повну незалежність. Завдяки дії Форин Офісу вдалося уникнути військового конфлікту між Сербією та Австро-Угорщиною з участю Росії.

Третій розділ присвячений періоду Балканських війн у 1912-1913 рр. Ці військові конфлікти докоріно змінили міжнародне становище та ставлення країн одна, до одної. Бо кожна країна мала свої інтереси в ході цих війн. що у свою чергу призвело до ослаблення Османської імперії та її витіснення з Балкан.

Ключові слова: Балканський півострів, криза, дипломати, військово-політичний союз, Антанта, Троїстий союз, Велика Британія.

Abstract.

In studying the Balkan issue in the foreign policy of Great Britain in the nineteenth and early twentieth centuries, the research paper was divided chronologically into three sections. This research topic is relevant because the Balkan Peninsula was the main source of political tension and conflicts between the leading European countries. During this period of history, there were constant contradictions in this region, such as economic, political, etc. Great Britain had a significant interest in this territory, as it influenced its foreign policy in the late nineteenth and early twentieth centuries.

The first section provides information on the formation of two warring blocs, such as the Triple Alliance and the Entente. These two geopolitical blocs began to prepare for the brewing crisis on the Balkan Peninsula. They did this by mobilizing their armies and foreign policy, particularly with the assistance of Great Britain, which at that time had a prominent place in international relations.

The second section provides information on the direct influence of British politicians on the Bosnian crisis. They tried to mitigate the impact of this crisis on international relations in the world. Through agreements between the Ottoman Empire, the Russian Empire, and Bosnia itself. In particular, they repeatedly tried to find a mutually beneficial solution to compensate Turkey for the lost territories. The United Kingdom showed a friendly attitude toward Bulgaria, which had declared its full independence. Thanks to the actions of the Foreign Office, a military conflict between Serbia and Austria-Hungary with the participation of Russia was avoided.

The third section is devoted to the period of the Balkan Wars in 1912-1913. These military conflicts radically changed the international situation and the attitude of countries to each other. Each country had its own interests in the course of these wars, which in turn led to the weakening of the Ottoman Empire and its ousting from the Balkans.

Keywords: Balkan Peninsula, crisis, diplomats, military-political alliance, Entente, Triple Alliance, Great Britain.

Перелік скорочень

АК - Алхесіраська конференція

БК – Балканська криза

МЗС - Міністерство закордонних справ

ФО - Форін Офіс

ЧП - Чорноморська протока

ВСТУП

У кінці XIX — на початку XX століття з'явилися нові тенденції в міжнародних відносинах. Вперше в мирний час було створено військово-політичний союз між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією (1879-1882 рр.) — Троїстий союз. У відповідь на це Росія та Франція уклали свій союз (1891-1894 рр.). Формування цих двох блоків суттєво змінило відносини між великими державами. Єдина велика європейська держава — Велика Британія, на той час залишалася поза військовими союзами, але на початку XX століття вона також змушена була змінити свою зовнішню політику і приєдналася до Антанти, створеної для протидії Троїстому союзу.

Велика Британія є однією з провідних європейських країн, яка завжди мала вагомий вплив на політичну історію Європи та світу, особливо на Балканах, де вона часто виступала посередником у розв'язанні конфліктних ситуацій.

Актуальність цього дослідження полягає в тому, що Балканський півострів був головним джерелом політичної напруженості та конфліктів між провідними країнами Європи. У цьому регіоні постійно перепліталися різноманітні суперечності — політичні, економічні, етнокультурні та релігійні. Особливий інтерес цей регіон викликав у Великої Британії, оскільки він значно впливав на її зовнішню політику наприкінці XIX — на початку XX століття.

Велика Британія, як активний учасник міжнародних подій того часу і одна з провідних країн Антанти, не могла ігнорувати ситуацію на Балканському півострові. Підписання англо-російської угоди суттєво змінило пріоритети британської зовнішньої політики в цьому регіоні. Міністерство закордонних справ Великої Британії (Форин Офіс) відіграло вирішальну роль у врегулюванні відносин між блоками та країнами Балкан. Значною мірою завдяки британським дипломатам на початку XX століття вдавалося вирішувати конфлікти на Балканах і забезпечувати відносно мирне співіснування народів цього регіону.

Об'єктом даної роботи є дослідження та виділення ключових аспектів зовнішньої політики Великої Британії на Балканах у кінці XIX – на початку XX століття.

Предметом дослідження є Балканське питання у зовнішній політиці Великої Британії наприкінці XIX — на початку XX століття, а також аналіз її політики у контексті міжнародної ситуації, що розвивалася в цьому регіоні в зазначений період.

Метою цієї роботи є дослідження особливостей зовнішньої дипломатичної політики Великої Британії на Балканах наприкінці XIX – на початку XX століття. У роботі буде з'ясовано, які фактори впливали на формування цієї політики, які методи — дипломатичні чи військові — використовувались переважно під час її реалізації, а також визначено роль та значення Великої Британії у врегулюванні конфліктів на Балканському півострові.

Для досягнення поставленої мети потрібно виконати кілька **завдань**, а саме:

- провести аналіз сучасного стану досліджень проблеми в історіографії;
- виявити та систематизувати дипломатичні прийоми і методи тиску, які використовувала Англія щодо балканських і європейських країн для врегулювання конфліктів та захисту власних інтересів;
- оцінити політику «блискучої ізоляції» Великої Британії в контексті східної кризи, що призвела до істотних політико-правових змін на Балканах і в Європі, а також вплинула на майбутній розвиток відносин між провідними державами континенту;
- проаналізувати міжнародну ситуацію перед початком і під час боснійської кризи, визначивши роль Великої Британії та її вплив на ситуацію на Балканах;

- дослідити причини, перебіг та врегулювання Балканських війн 1912-1913 років з точки зору зовнішньої політики Великої Британії та інших провідних європейських держав;
- описати особливості дипломатичної стратегії Великої Британії на Балканах, включаючи застосовувані дипломатичні прийоми.

Хронологічні межі охоплюють період з другої половини XIX століття до початку XX століття. Нижня межа зумовлена загостренням і вирішенням Східного питання, а верхня – посиленням конфліктів на Балканах, що проявилось під час боснійської кризи та балканських воєн. Окрім того, майже сто років тому в Європі розпочалася Перша світова війна, яка залишила значний слід в історії. Причини цього конфлікту пов'язані як із суперечностями між великими державами, так і з протистоянням балканських країн на початку XX століття.

Територіальні межі дослідження визначені переліком балканських країн, встановленими в результаті Берлінського конгресу 1878 року.

Методи дослідження базуються на загальнонаукових принципах, таких як історизм, об'єктивність, системність і науковість, а також на історичних методах, зокрема аналізу, синтезу, узагальненню, конкретизації, систематизації та спостереженню. Це дозволяє відстежувати процеси та зміни у зовнішньополітичній переорієнтації Великої Британії на Балканах.

Наукова новизна цієї роботи полягає в новому підході до аналізу основних завдань, мети та значення зовнішньої політики Міністерства закордонних справ Великої Британії у вирішенні конфліктів на Балканському півострові.

Історіографія проблеми. Щодо наукового дослідження цієї теми, вона все ще знаходиться на етапі вивчення. Основні питання, пов'язані з роллю Великої Британії у політиці на Балканах у другій половині XIX століття (таких як Східне питання, Сан-Стефанський договір і Берлінський конгрес), Боснійською кризою та Балканськими війнами 1912-1913 років, залишаються

недостатньо дослідженими. Проте деякі аспекти цієї проблеми вже обговорюються науковцями.

У дослідженні умовно можна виділити декілька напрямків: радянська, західна та українська історіографія.

Значний внесок у дослідженні теми належить радянським вченим: К. Виноградову, Ю. Вінцеру, І. Галкіну, А. Ігнат'єву, Ф. Зуєву, Ю. Писарев, Є. Ротштейн, Є. Урібесу, В. Хвостову.

Ці автори спробували проаналізувати історію Балканського півострова, зосередившись на його ролі в міжнародних відносинах. Загалом, більшість дослідників продовжує сприймати Балкани як територію, де стикаються інтереси великих держав. Набирає популярності тенденція ідеалізувати зовнішню політику Росії, надаючи їй провідну роль у вирішенні конфліктів і підкреслюючи її миролюбний підхід. Одночасно посилюється недовіра до західних країн. В дослідженнях цих істориків висловлюється думка про те, що дипломати Великої Британії та інших потужних держав сприяли загостренню суперечок на Балканах, що зрештою призвело до Першої світової війни. Водночас справедливо зазначається, що Англія не була єдиним винуватцем виникнення конфліктів.

Передусім варто відзначити академіка В. Хвостова, який у своїй роботі розкрив суть і зміст дипломатії європейських країн, а також охарактеризував їхні цілі, засоби та методи політики на Балканському півострові. Автор представив більш об'єктивний погляд на зовнішню політику Росії, Франції, Австро-Угорщини, Великої Британії, Німеччини та інших держав. Він також звернув увагу на поступки та політику умиротворення, які ці країни здійснювали «за власним бажанням або під тиском», аби зупинити конфлікти на Балканах.

Важливо звернути увагу на роботи Ю. Писарева, в яких він у одному з досліджень аналізує суть переговорних процесів на Лондонських конференціях 1912-1913 років та позицію провідних європейських держав, зокрема Великої Британії [12, с. 218]. У іншій своїй статті він намагається об'єднати політику

всіх основних європейських країн на Балканах, звинувачуючи їх у дестабілізації ситуації на півострові і зменшуючи значення Великобританії в цьому процесі [11, с. 18-19].

Крім монографій, існує велика кількість наукових статей, що стосуються теми дослідження. Серед них варто відзначити історичну працю Е. Урібеса [49], в якій він підкреслює, що Велика Британія та провідні європейські країни прагнули зберегти статус-кво на Балканах під час кризи, викликаній албанським повстанням влітку 1911 року. Ця позиція вплинула на ставлення правлячих еліт балканських держав до подій в Албанії, але водночас спонукала їх до активної підготовки створення військово-політичного альянсу (Балканського союзу).

Економічні аспекти зовнішньої політики Великої Британії розглянуті в роботі Ю. Вінцера. Автор проаналізував основні напрямки інвестицій англійських підприємців у балканські країни.

У дослідженні І. Галкіна розглядаються питання, що стосуються Балканських війн і національно-визвольного руху на Балканах. Автор аналізує національно-визвольний рух на основі джерел і оцінює діяльність ключових європейських держав, включаючи Велику Британію [8, с. 99-100].

В дослідженні зовнішньої політики Великої Британії на Балканському півострові важливу роль відіграє праця А. Ігнат'єва [29, с. 34-35]. У своїй роботі автор намагався систематизувати та хронологічно розмежувати етапи політики Англії і Росії в цей період. Він проаналізував, як взаємодіяли російсько-англійські відносини від початку боснійської кризи до початку Першої світової війни. Однак Ігнат'єв звинувачував великі держави в ескалації напруженості на півострові, не враховуючи специфіку англійської політики в той час.

Глибоке дослідження політики на Балканах також провів К. Виноградов [13, с. 67-68], який акцентував увагу на відносинах Російської імперії з Англією, Францією, Німеччиною та іншими країнами. Проте, всі дослідження міжнародних відносин і дипломатії того часу були заідеологізованими і написаними в рамках традиційних концепцій історії війни, акцентуючи увагу на

імперіалістичному характері подій. Через це Великій Британії відводилася переважно негативна роль.

Іншим напрямком у історіографії є західна, де особливої уваги заслуговують праці таких дослідників С. Вільямсон, К. Вілсон, Дж. Гуча, Б. Єлавіч, Г. Монгер, Р. Пуанкаре, Д. Тейлора. Характерною рисою істориків є зосередження уваги на «чистій дипломатії».

Американська дослідниця Б. Єлавіч у своїй праці аналізує внутрішні досягнення Болгарії, Греції, Чорногорії, Румунії, Сербії та Албанії. Вона також досліджує територіальне розширення цих країн з урахуванням зовнішньої політики провідних європейських держав, приділяючи значну увагу Балканським війнам 1912 і 1913 років [47].

Цінним джерелом є мемуари Р. Пуанкаре, французького політичного діяча, який підтримував Антанту і дотримувався жорсткого курсу щодо Німеччини. У своїх спогадах він розглядає численні питання історії міжнародних відносин у Європі на початку ХХ століття. Зокрема, говорячи про створення Балканського союзу, він, як і багато інших політиків та істориків, відзначає провідну роль Росії в його організації, зауважуючи, що Англія та Франція не були зацікавлені в ньому і не знали про хід переговорів [50].

Дослідження Дж. Гуча має великий вплив, оскільки він стверджує, що розпал війни спричинив Вільгельм II, тоді як Велика Британія зображується як миролюбна країна, що намагалася локалізувати конфлікт. Дж. Гуч також критикує Австро-Угорщину, Німеччину та Росію за їхнє небажання йти на поступки в балканських суперечках [52].

Важливість для вивчення британської зовнішньої політики на Балканах перед Першою світовою війною має робота К. Вілсона, який захищає англо-російські відносини та підкреслює відповідальність австро-угорського і німецького урядів за конфлікти на Балканах. Він зазначає, що Австро-Угорщина першою ініціювала кризу, тоді як Сербія мала підстави уникати військових зіткнень [48].

Дослідник Д. Тейлор, який розвивав теорію рівноваги сил перед Першою світовою війною, вважає, що Велика Британія відіграла ключову роль у цій системі. Тому не можна ігнорувати її позицію в балканських подіях того часу [49].

Г. Монгер також зробив значний внесок у вивчення ролі Великої Британії в формуванні Антанти, прослідковуючи відхід Англії від політики «блискучої ізоляції». Він аргументує, що британські дипломати прагнули укріпити свої позиції в Європі, зокрема на Балканах, які залишалися важливим регіоном міжнародної політики [45].

С. Вільямсон розглядаючи позицію Англії та Франції з моменту формування Антанти, дійшовши висновку, що Велика Британія не мала агресивних намірів щодо країн Троїстого союзу. Його дії були обумовлені прагненням зберегти свої позиції на Балканах і уникнути зміни статус-кво, встановленого після Берлінського конгресу. Він пояснює всі мирні ініціативи, запропоновані Е. Греєм, підкреслюючи важливість розгляду балканської політики Великої Британії через загальноєвропейську призму [47].

В українській історіографії проблема балканської політики Великої Британії в кінці XIX — на початку XX ст. залишається малодослідженою та недостатньо розкритою. Проте варто виділити роботи сучасних вітчизняних учених, таких як Б. Гончар, К. Черевик і О. Машевський.

Дослідження Б. Гончара заслуговує особливої уваги. У цій праці автор аналізує події Боснійської кризи 1908-1909 років, акцентуючи увагу на політиці провідних європейських держав, зокрема Англії [34, с. 56-57].

К. Черевик у своїй статті, використовуючи архівні матеріали та публікації, розглядає позицію Англії щодо Східного питання в 1875-1878 роках, в контексті політики «блискучої ізоляції». Він підкреслює, що головною метою зовнішньої політики було збереження політичної рівноваги в Європі і підтримка дипломатичного маневру [27, с. 89-90].

Цікавою для нашого дослідження є стаття О. Машевського, в якій автор вивчає фактор протиріч у міжсоюзницьких відносинах Антанти під час

боснійської кризи [17, с. 200-201]. Дослідник звертає увагу на вплив проблеми Босфору та Дарданелл, а також на перспективи подальшої інтеграції Росії, Франції та Великої Британії в рамках цього альянсу.

Отже, аналіз літератури свідчить про те, що дана тема була висвітлена радянськими істориками, але в їхніх працях часто відзначається ідеологічний підхід, де Росії надається ключова роль у вирішенні конфліктів на Балканах, без належної уваги до дій інших європейських країн.

Зарубіжні дослідження також підтверджують, що в історичній англійській науці існувало переконання в ключовій ролі Великої Британії в міжнародних процесах того часу. Багато авторів відзначали, що завдяки зусиллям англійських дипломатів на Балканах тривалий час панував мир.

Сучасні українські дослідники прагнуть об'єктивно висвітлювати певні аспекти європейської політики на Балканах та надавати правильні оцінки цій політиці.

Практичне значення дослідження. Вивчення цього періоду дозволяє глибше зрозуміти історичні обставини, які вплинули на розвиток сучасних балканських країн та їхні відносини з Великобританією та іншими європейськими державами.

Апробація результатів дослідження здійснювалась у доповіді на міжнародній науковій конференції «Культурологічний вимір сучасної гуманітаристики» (8 листопада 2023 р. м. Ніжин). Основні положення та результати дослідження висвітлені у таких публікаціях: Щербак О. П. Особливості зовнішньої політики Великої Британії щодо Балкан наприкінці XIX – на початку XX століття. *Вісник студентського наукового товариства*. 2004 р. Вип. 31.

Магістрська робота структурно складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури й додатків.

РОЗДІЛ I

ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО БАЛКАН НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У другій половині ХІХ — на початку ХХ століття Балканський регіон став важливим центром міжнародних відносин, де стикалися інтереси європейських держав, які прагнули мати домінуючий вплив на цю територію. Вирішальну роль у цих процесах відігравала Велика Британія, вплив якої посилювався завдяки її економічним ресурсам та могутності.

Зовнішня політика Британії в цей час характеризувалася принципом «блискучої ізоляції». Це означало, що, будучи найпотужнішою державою світу, Британія могла самостійно проводити свою політику, не потребуючи довготривалих союзів чи зобов'язань перед іншими країнами. Британія уникала тривалих угод та блоків, вважаючи, що такий підхід дозволить їй залишатися нейтральним арбітром у конфліктах на Балканах, підтримувати політичну стабільність у Європі та вирішувати питання дипломатичними методами.

У 1870-х роках британська влада зосередилася на зміцненні свого впливу на Балканському півострові, вбачаючи в Османській імперії ключового стратегічного партнера. Тим часом Російська імперія теж вважала Балкани важливим політичним і економічним регіоном, що привело до суперництва між двома державами. Коли Туреччина відмовилася прийняти Лондонський протокол, Росія 13 квітня 1877 року відповіла мобілізацією семи дивізій. Цар особисто прибув до Кишинєва, де 24 квітня 1877 року підписав маніфест про початок війни з Османською імперією [1, с. 218].

Російсько-турецька війна, що розпочалася 24 квітня, посилила напругу в питанні Сходу. У російському керівництві не було єдності щодо стратегії і кінцевих цілей війни. Генерал М. М. Обручев, автор військового плану 1877 року, пропонував завоювати Стамбул і знищити османське панування на Балканах. Він виступав за створення незалежних дрібних держав, об'єднаних на

федеративних засадах. Його ідеї підтримали військовий міністр Д. О. Мілютін і посол у Стамбулі М. П. Ігнат'єв.

Також існував «поміркований» план, розроблений канцлером О. М. Горчаковим, який враховував положення Рейхштадтських угод 1876 року і Будапештської конвенції 1877 року. Цей проект пропонував розділити Болгарію, надати Північній Болгарії «васальну автономію під контролем Європи», розширити території Сербії та Чорногорії, а також запровадити в Боснії та Герцеговині «регулярне управління». Це створювало простір для гнучкого трактування статусу провінцій і узгоджень з великими державами. Російський імператор довго вагався у виборі плану для військових дій, проте зрештою підтримав проект Горчакова. Початок російсько-турецької війни викликав занепокоєння у Великій Британії. 19 квітня 1877 року міністр закордонних справ Е. Дербі надіслав Горчакову ноту, в якій зазначав: «Розпочавши дії проти Туреччини без попередньої згоди зі своїми союзниками, російський імператор відійшов від європейської угоди, що до цього часу підтримувалась, і порушив принцип, який сам урочисто визнав», у відповідь на критичні зауваження британського посла [47]. Горчаков вирішив уникнути загострення конфлікту і залишив британську ноту без відповіді.

20 квітня 1877 року російський посол у Лондоні П. Шувалов надіслав секретну депешу до Санкт-Петербурга, де повідомляв канцлеру про позицію Британії щодо майбутньої війни. Він зазначив, що якщо російські війська перетнуть Балкани й наблизяться до Константинополя (очікувано за десять тижнів), це викличе серйозне занепокоєння у Великої Британії.

30 квітня 1877 року британський уряд заявив про свій нейтралітет у російсько-турецькій війні, але вже 1 травня у Британії вирішили попередити Росію: захоплення Стамбула чи блокування проходу через Дарданелли можуть розглядатися як привід для війни ("казус беллі").

6 травня 1877 року британський міністр закордонних справ Е. Дербі передав Шувалову ноту з вимогою, що Британія не допустить зміни кордонів Османської імперії без її згоди. Британія зазначила, що збереже нейтралітет

лише за умови, що бойові дії не загрожуватимуть Чорноморським протокам і Стамбулу, та запропонувала обмежити бойові дії європейським театром.

Російський посол, стурбований розвитком подій, негайно вирушив до Санкт-Петербурга для отримання нових вказівок. Тим часом у Великій Британії нота Е. Дербі викликала палкі дебати в парламенті, де обговорювалися основи британської політики на Балканах. Деякі депутати підтримували російську ініціативу щодо війни з Османською імперією, вважаючи, що це може сприяти визволенню південно-європейських народів. Зокрема, П. Сміт у своїй промові заявив, що Росія, оголошуючи війну, діяла в рамках своїх національних і публічних прав [5, с. 22].

Підтримку рішучим крокам Росії висловив і лідер ліберальної опозиції В. Гладстон, колишній прем'єр-міністр, який зазначив, що провал Росії стане трагедією для людства і погіршить становище народів, які потребують допомоги. Критикуючи зовнішню політику консервативного уряду, він зауважив, що Велика Британія фактично прагне контролю над політичними реформами в регіоні, що знаходиться на шляху з Англії на Балкани.

Загалом, британські ліберали виступали за збереження статусу-кво, пропонуючи підтримати визвольні рухи на Балканах та вимоги Росії до Османської імперії. Щодо головного питання — домінування Великої Британії на Балканському півострові — ліберали і консерватори підтримували курс лорда Б. Біконсфілда, розходячись лише в тактиці, а не в стратегії [10].

8 червня 1877 року російський посол П. Шувалов передав відповідь керівництва Росії на ноту від британського міністра Е. Дербі. За отриманими інструкціями Шувалов мав добитися від британського уряду згоди на завершення військових дій на основі плану О. Горчакова. Цей план передбачав запровадження місцевого самоврядування в Боснії, Герцеговині та Південній Болгарії, автономію для Північної Болгарії, а також розширення територій Сербії та Чорногорії.

Шувалов також запевнив британську сторону, що Росія не має наміру захоплювати Стамбул і протоки, але у випадку захоплення турецької столиці під

час бойових дій, окупація буде тимчасовою. Питання Стамбула і Чорноморських проток планувалося вирішувати спільно з великими державами [3, с. 22].

Крім того, Горчаков доручив Шувалову зазначити, що Росія готова підписати мир на поміркованих умовах, якщо Туреччина погодиться на це до того, як російська армія перетне Балкани. Росія також не заперечувала проти компенсації Австро-Угорщини за рахунок територій у Боснії та Герцеговині.

Британія, у свою чергу, повинна була пообіцяти зберігати нейтралітет і не займати Стамбул та протоки. Подібні інструкції отримав і посол Є. Новиков у Відні, який мав домогтися утворення союзу між Австро-Угорщиною, Великою Британією та Росією.

Пропозиції російського уряду активізували внутрішню боротьбу в британському істеблішменті щодо підходів до вирішення Східного питання. Основна причина цього – наявність у британському уряді опозиції до зовнішньої політики Бенджаміна Дізраелі, якого підтримували королева Вікторія та принц Уельський. Серед противників політики Дізраелі були Едвард Дербі та міністр закордонних справ Роберт Солсбері (див. додаток А).

Дізраелі дотримувався думки, що територіальний поділ Османської імперії неприйнятний («Константинополь — ключ до Індії»). Натомість Солсбері висловлювався більш радикально, заявляючи, що «... у жодному разі не варто відмовлятися від ідеї ліквідації Туреччини» [13, с. 101].

Окрім внутрішніх суперечок, на політику Британії впливали незавершені таємні переговори з Австро-Угорщиною, розпочаті 19 травня 1877 року. Лондон запропонував Відню спільно діяти у разі просування Росії на Стамбул, а також висловив готовність підтримати австрійські війська британським флотом для виходу в Чорне море та до Стамбула.

29 травня Лондон отримав відповідь від Дьюли Андраші, який підкреслив, що основою для взаєморозуміння має бути визначення прийнятних та неприйнятних наслідків війни:

1. надання виняткових прав одній з християнських країн для захисту християнського населення Балкан;
2. вирішення наслідків війни без залучення гарантів, участь яких є умовою для створення держав з християнським населенням на Балканах;
3. призначення на балканський трон принца з російської або австрійської королівської родини;
4. окупація Росією Константинополя;
5. створення великої слов'янської держави, що включає території з неслов'янським населенням Балканського півострова, з можливістю автономії та місцевого самоврядування.

Британський уряд погодився на всі п'ять пропозицій Д. Андраші, заявивши про свою готовність продовжувати консультації щодо Східного питання та знову намагаючись залучити Австро-Угорщину до спільної військової співпраці для посилення тиску на Росію. Проте, 22 червня Андраші вирішив припинити переговори з Британією [10, с. 18].

Наприкінці червня 1877 року на Даунінг-стріт знову спробували переконати Відень у важливості укладання військової угоди між Британією та Австро-Угорщиною. 26 липня Лондон отримав відповідь від Андраші, де він повторив свої пропозиції і наголосив, що найкраще для захисту інтересів обох країн — це діяти паралельно, але незалежно одна від одної. На цьому переговори між Британією та Австро-Угорщиною завершилися.

Поки тривали ці переговори, 23 червня 1877 року російська армія почала переправу через Дунай, а 19 липня загін генерала Гурка перетнув Балканські гори. 27 червня новий посол у Стамбулі Г. Лейрд повідомив Лондон, що російські війська наближаються до Адріанополя і можуть рухатися до Галліпольського півострова. У відповідь Б. Біконсфілд запропонував султану дозволити британській ескадрі, що перебувала в Безикській бухті, зайняти протоки.

Після початкових військових перемог Росії 28 липня 1877 року британський політик Е. Дербі передав П. Шувалову меморандум. У цьому

документі зазначалося, що Велика Британія та інші країни готові вплинути на Османську імперію, аби вона завершила війну на умовах, прийнятних для неї та почесних для Росії. Також сподівалися, що розміщення британської ескадри в Стамбулі не буде розцінене як порушення нейтралітету Британії.

Попри вдалий початок кампанії в червні-липні 1877 року, у серпні російські війська зіштовхнулися з труднощами на Балканах, зокрема через невдалі спроби захопити фортецю Плевну та стратегічні помилки командувача російської армії, великого князя Миколи Миколайовича, брата імператора. Це затягнуло війну з Османською імперією, і в Лондоні вирішили переконати Санкт-Петербург у важливості мирного врегулювання.

Невдачі російської армії також активізували Австро-Угорщину, яка почала збільшувати військову присутність на кордоні з Боснією, Герцеговиною та Чорногорією. Крім того, і Велика Британія, і Австро-Угорщина виступили проти можливої участі Сербії у війні. Британія застерегла Сербію, що в такому разі не надасть їй підтримки при укладенні миру, а Австро-Угорщина пригрозила окупувати Боснію [30, с. 23-24].

10 грудня 1877 року російські війська захопили Плевну, що різко змінило баланс сил на користь Росії та викликало реакцію з боку Лондона. Г. Лейрд повідомив, що за таких обставин позиція Британії на Балканах виглядає «безнадійною та безпорадною», а також зазначив, що країна залишилася без чіткої стратегії та впливу.

Напередодні захоплення Плевни російські чиновники почали працювати над проектом умов майбутнього миру. Автором цього плану став керівник Дипломатичної канцелярії при головнокомандувачі О. Нелідов, який 22 листопада підготував записку з можливими умовами миру.

27 листопада 1877 року Олександр II схвалив проект, після чого його представили Австро-Угорщині та Німеччині. У плані були враховані рішення Стамбульської конференції 1876-1877 років і передбачалося створення єдиного васального Болгарського князівства, а також незалежність Сербії та Чорногорії. Боснії та Герцеговині пропонувалося надати автономію і передати під

управління Австро-Угорської імперії за її бажанням; також планувався виплат контрибуцій та інші моменти. Російська імперія повинна була отримати право на вільне проходження своїх військових суден через протоки, але лише з дозволу султана.

На початку грудня 1877 року М. Ігнат'єв також розробив свій проект умов миру, який в основному повторював план Нелідова, але містив більш конкретні та масштабні перетворення, що стосувалися болгарського, сербського та чорногорського питань. Проте незабаром він відмовився від деяких пунктів і скоригував свій план відповідно до рішень Стамбульської конференції.

Проект О. Нелідова був представлений главі Форін Офісу Е. Дербі, який відкинув його, вважаючи неприйнятним [11, с. 15-16].

Взяття Плевни російськими військами призвело до загострення дипломатичних відносин між Британією та Росією. Це також викликало активізацію дискусій щодо підходів до вирішення Східної кризи в рамках консервативного уряду. Бенджамін Дізраелі підкреслив цей момент у меморандумі для королеви Вікторії, зазначивши, що в уряді з дванадцяти членів існує сім різних політичних течій, від прихильників "партії війни" до тих, хто підтримує "партію Константинополь — для Росії". Він сам є єдиним представником "партії королеви".

З січня 1878 року засідання британського уряду проходили практично щодня. Першим рішенням стало скликання дострокової сесії парламенту Великої Британії у зв'язку з напруженою ситуацією на Балканах. 10 січня 1878 року султан Абдул-Хамід II звернувся до королеви Вікторії з проханням про посередництво для укладання миру. 11 січня королева у своєму меморандумі до уряду зазначила, що ситуація з Східним питанням є вкрай серйозною та закликала до рішучих дій для запобігання атаці російських військ на Стамбул, що може бути сприйнято як "казус беллі" [15, с. 99-100].

12 січня консервативний уряд обговорював можливість застосування військового тиску на Росію для припинення війни. Під час засідання було

запропоновано надіслати флот до Дарданелл і відправити війська до Булаїр, якщо це дозволить султан.

Е. Дербі категорично виступив проти загострення відносин між Великою Британією та Росією. У відповідь на це Р. Солсбері запропонував доручити г. Лейрду отримати дозвіл султана на «якірну стоянку в протоках» та гарантії від О. Горчакова, що російські війська не займатимуть Галліполі. Врешті-решт, Е. Дербі підтримав пропозиції Р. Солсбері.

15 січня посол Великої Британії в Петербурзі, О. Лофтус, повідомив російський уряд, що будь-яка угода, яка порушує договори 1856 і 1871 років, повинна бути погоджена на європейському рівні і не матиме сили без згоди держав, що брали участь у Паризькому конгресі.

17 січня 1878 року в Лондоні розпочалася сесія британського парламенту. У своїй промові королева Вікторія підкреслила, що жодна з воюючих сторін не порушила умов нейтралітету Великої Британії та зазначила, що якщо військові дії триватимуть, можуть виникнути ситуації, що вимагатимуть від неї вжити обережних заходів [13, с. 99].

Тим часом, 13 січня, російський імператор Олександр II отримав телеграму від турецького султана Абдул-Хаміда II, в якій султан повідомляв про призначення османських представників для розробки умов перемир'я. Після обговорення можливостей майбутнього миру російське керівництво підтримало більш рішучий проект М. Ігнат'єва і призначило делегатами Росії на мирних переговорах з Османською імперією М. Ігнат'єва та О. Нелідова.

20 січня 1878 року розпочалися мирні переговори між Росією та Туреччиною, які відбувалися в умовах загострення політичної боротьби між Великою Британією та Росією. В цей час у Великій Британії активно поширювалася антиросійська пропаганда. Королева Вікторія, прем'єр-міністр Бенджамін Дізраелі та їхні прихильники постійно підкреслювали «російську загрозу» для Європи. Ситуація у відносинах між Великою Британією та Росією ускладнювалася повідомленнями про пересування російських військ до Стамбула. У відповідь на це Дізраелі запропонував укласти військовий союз з

Австро-Угорщиною і надати їй фінансову допомогу, якщо вона мобілізує свої війська на кордоні з Росією та вжитиме аналогічних заходів, як і Велика Британія. Проте Дюла Андраші відмовився підписати угоду, зазначивши, що «Австрія лише радила відправити флот до Константинополя, але дії її армії залежатимуть від розвитку ситуації» [24, с. 216].

Після цього уряд у Даунінг-Стріт вирішив перейти до більш рішучих дій. 23 січня адмірал Хорнбі, командувач британської військової ескадри, отримав телеграму з наказом терміново вирушити до Дарданелл і далі до Константинополя з усіма кораблями. Він повинен був уникати участі в конфлікті між Росією та Туреччиною, але забезпечити вільний прохід через Протоки. Цей крок спричинив кризу в кабінеті Дізраелі: міністр закордонних справ граф Дербі та статс-секретар у справах колоній граф Карнарвон подали у відставку, не підтримуючи відкритий військовий тиск на Росію та відправлення британського флоту до Дарданелл [15, с. 34-35].

24 січня 1878 року в Лондоні посол Г. Лейрд повідомив про початок мирних переговорів між Росією та Туреччиною. Того ж дня султан Абдул-Хамід II надіслав телеграму до уряду Великої Британії, в якій просив або відмовитися від відправлення ескадри, або оголосити, що її направлено проти його волі. 25 січня була отримана відповідь Росії на ноту від 14 січня, у якій Санкт-Петербург запевнив, що не має наміру вирішувати європейські питання самостійно.

У зв'язку з цими подіями уряд Її Величності змушений був змінити своє рішення, наказавши адміралу Хорнбі залишити Дарданелли і повернутися до Безикської бухти. Після цього Е. Дербі повернувся до свого кабінету.

31 січня 1878 року в Адріанополі, який уже контролювали російські війська, було підписано протокол про прийняття попередніх умов мирного договору та угоду про перемир'я між Росією та Портою. Згідно з цими домовленостями, утворювалося автономне Болгарське князівство, Чорногорія здобувала незалежність і незначні територіальні надбання, а Боснія та Герцеговина отримували автономію відповідно до рішень Стамбульської конференції 1876-1877 років. Більша частина Балканського півострова

звільнялася від османського панування. Турецький уповноважений Савфет-паша охарактеризував ці умови як «смертний вирок Османській імперії». Того ж дня розпочалися переговори про укладання російсько-турецького мирного договору.

Англійський уряд поставив умови для входження російських військ до Константинополя і наголосив, що порушення цих домовленостей призведе до розриву дипломатичних відносин. Російське керівництво вирішило уникнути конфлікту і обмежилось захопленням містечка Сан-Стефано, яке розташоване в 12 верстах від османської столиці.

3 березня 1878 року в Сан-Стефано був підписаний мирний договір. Згідно з цим договором, територія Болгарії була значно розширена в порівнянні з межами, узгодженими на Константинопольській конференції, за рахунок приєднання значної частини Егейського узбережжя (див. додаток Б)

Британський уряд переживав, що, включивши Болгарію до своєї сфери впливу, Росія стане потужною середземноморською державою. Крім того, нові кордони Болгарії загрожували безпеці турецької столиці, яка опинилася б під постійною загрозою з боку болгар. Це викликало в Англії певні сумніви щодо врегулювання кордонів Османської імперії та Болгарії, а також щодо незалежності Чорногорії та Сербії. 6 березня 1878 року міністр закордонних справ Австро-Угорщини Д. Андраші офіційно запропонував скликати конгрес для обговорення мирних умов між Росією та Туреччиною, що стосуються, зокрема, статусу проток, на що раніше погодився О. Горчаков [34, с. 100-101].

Форин Офіс офіційно 1 квітня 1878 року надіслав у європейські столиці жорстку ноту, в якій Англія стверджувала, що Сан-Стефанський договір надає Росії повний контроль над Чорним морем, залишаючи Туреччині лише ілюзорну незалежність, що суперечить її законним інтересам. Росія була змушена погодитись, оскільки Биконсфільд, після багатьох вагань і помилок, зрозумів своє тактичне завдання — переконати російський уряд у готовності Англії до війни, якщо Росія не піде на поступки. Биконсфільд продовжував демонструвати військову готовність. 7 квітня канцлер Горчаков направив ноту

до Форин Офісу, в якій просив уточнити основні зміни, які мав зазнати Сан-Стефанський договір.

З 29 квітня по 30 травня Англія вела складні переговори з Росією щодо поступок. Для Англії найбільшим проблемним пунктом у Сан-Стефанському договорі був той, що стосувався створення великої Болгарії (від Дунаю до Егейського моря та від Чорного моря до Охридського озера) (див. додаток В).

30 травня 1878 року завершилися англо-російські переговори, що призвели до підписання таємного меморандуму, в якому Росія погодилася на поступки на користь Англії. Згідно з цим меморандумом, Болгарське князівство буде значно зменшене – на дві третини, відокремлене від Егейського моря та обмежене кордонами Балкан. Значна частина західної території знову потрапить під контроль султана, а південна частина отримає лише широку адміністративну автономію з християнським губернатором, який призначатиметься на 5-10 років за узгодженням у Європі. Конгрес мав вирішити питання про розміщення турецьких військ у цій території. Князівство буде розділене на дві частини: Англія вимагала, щоб кордон північної Болгарії не перетинав річку Мораву, а також підтримувала анексію Боснії для Австро-Угорщини.

У спеціальному додатку до меморандуму Р. Солсбері висловив такі зауваження:

- про необхідність винести на розгляд Європи питання організації Болгарії;
- про тривалість російської окупації цієї країни;
- про назву, яку слід було надати південній частині Болгарії;
- про чорноморські протоки.

Окрім того, 6 червня 1878 року Велика Британія уклала угоду з Австро-Угорщиною щодо спільних дій на конгресі проти Росії. Успіхи в дипломатичних переговорах дозволили британському уряду добре підготуватися до відстоювання своїх інтересів на майбутньому конгресі, зокрема, щоб не допустити розширення території Болгарії на південь від Балканського хребта.

На Берлінському конгресі, що розпочався 13 червня 1878 року, Англію представляли прем'єр-міністр Бенджамін Дізраелі та глава Міністерства закордонних справ Роберт Солсбері. Англійських дипломатів цікавили три основні питання: султан мав отримати повні військові права в південній Болгарії; межі цієї території повинні бути визначені так, щоб турки могли контролювати важливі транспортні шляхи; південну Болгарію потрібно було назвати Східною Румелією.

З 22 по 26 червня тривали дебати щодо подальшої долі Болгарії. В результаті Англії та Австро-Угорщині вдалося переконати представників європейських держав у своїй правоті та здобути перемогу над Росією. Новостворене Болгарське князівство було обмежене Балканами, окрім західної частини, де йому залишили невелику територію на південь від гір, разом із містом Софія. Таким чином, територія Болгарії, визволеної з-під влади Туреччини, скоротилася з 163 до 64 тисяч квадратних кілометрів, а населення з 4 мільйонів до 1,5 мільйона [27, с. 67-68].

Узбережжя Егейського моря було вилучене з Болгарського князівства. Російська окупація Болгарії, замість запланованих двох років, мала тривати дев'ять місяців. Організація Болгарії повинна була відбуватися під контролем європейської комісії, а не лише російського комісара. Велика Британія висловила підтримку необхідності австрійської окупації Боснії та Герцеговини [54].

13 липня 1878 року конгрес завершив свою діяльність підписанням Берлінського трактату, який замінив Сан-Стефанський договір і юридично закріпив всі домовленості. Цим договором Велика Британія підтвердила свій вплив не лише на Балканах, а й у Європі в цілому.

Після врегулювання конфліктів на Балканах перед Великою Британією виникла задача вирішення європейських суперечностей, оскільки країна продовжувала свою політику ізоляції та залишалася арбітром. Конфлікт, викликаний зростаючою військовою загрозою, розділив Європу на два політичні табори великих держав. Один з них складався з Німеччини та Австро-

Угорщини, що об'єдналися в 1879 році проти Франції та Росії. У відповідь виник франко-російський союз, оформлений серією договорів у 1891-1893 роках.

Хоча утворення франко-російського союзу мало на меті стабілізувати ситуацію в Європі, воно лише поглибило суперництво між двома блоками, оскільки їх лідери не були готові відмовитися від інтересів своїх фінансових олігархій. Досягнутий баланс у Європі виявився нестійким, тому обидві сторони прагнули залучити нових союзників на свій бік.

Нова політична ситуація вплинула на позицію Великої Британії. Зростаючі територіальні претензії Німеччини, її економічний та військовий потенціал, а також витіснення британських товарів з ринків Німеччиною змусили британських лідерів переглянути свою традиційну політику «блискучої ізоляції». У 1904 році було підписано угоду між Англією та Францією про розподіл сфер впливу, яка отримала назву Антанта (від французького «згода»). Ця угода відкрила нові можливості для співпраці обох країн проти Німеччини, хоча сама Німеччина в документі не згадувалася. Зростання зовнішньополітичної активності Німеччини змусило Францію та Велику Британію розпочати в квітні 1905 року переговори про військову співпрацю.

10 січня 1906 року французький посол у Лондоні Поль Камбон запитав британського міністра закордонних справ Е. Грея, чи готова Англія надати Франції військову допомогу у разі, якщо Алхесіраська конференція відбуватиметься не на користь Франції. Е. Грей відповів, що в разі загрози війни англійське керівництво буде підтримувати Францію, але не може надати формальну гарантію. В результаті переговорів між січнем та березнем 1906 року було домовлено, що якщо Франція опиниться у війні, то Англія відправить їй чотири дивізії [42].

Англійська дипломатія також планувала доповнити угоду з Францією договором з Росією. На Алхесіраській конференції 1906 року англійська дипломатія розпочала пошуки шляхів для укладення угоди між Великою Британією та Росією. На початку 1906 року російський міністр закордонних

справ граф Ламздорф, який був противником налагодження дипломатичних зв'язків з Англією, подав у відставку. Його місце зайняв О. Ізвольський, який прагнув встановити дружні відносини між Англією та Росією, щоб визначити роль Росії в європейських альянсах.

31 серпня 1907 року, після тривалих переговорів за посередництвом Франції, вдалося підписати англо-російську угоду. Цей документ відкрив можливість для співпраці Росії та Великої Британії проти Німеччини. Угода 1907 року завершила створення нового військово-політичного блоку, до складу якого входили Англія, Франція та Росія, що протистояло Троїстому союзу Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, відомому як Антанта [51].

Таким чином, у політиці Англії щодо Балкан у другій половині XIX – на початку XX століття спостерігалось переплетення колоніальних і європейських інтересів. Вирішальну роль відігравали саме англійські інтереси, які визначали дії Лондона в Європі під час Східної кризи. Великобританія протистояла Росії на Балканах, оскільки прагнула запобігти посиленню свого традиційного ворога на морі та на суші у разі захоплення Чорноморських проток. Тому Англія підтримувала Туреччину, чії території безпосередньо розташовувалися в цих регіонах, у протистоянні з Росією.

Безперечно, інтереси Англії в Європі також впливали на її політику на Балканах. По-перше, Лондон прагнув не дозволити Росії скористатися новим загостренням на Балканах для розширення свого впливу в цьому регіоні. По-друге, він намагався запобігти відродженню союзу північних держав — Росії, Німеччини та Австро-Угорщини [48].

Таким чином, коли Велика Британія виступала як арбітр на Балканах, вона намагалася дотримуватися свого принципу в міжнародних відносинах, а саме — уникнення участі в блоках і союзах, а також відмови від довгострокових зобов'язань. Цей принцип вважається основною рисою політики «блискучої ізоляції».

Велика Британія дотримувалася своїх позицій щодо Балканського півострова і під час укладення мирних договорів, зокрема в Сан-Стефанському

договорі, де не всі положення Англії були враховані. Отримавши підтримку Австро-Угорщини, Росія була змушена погодитися на проведення міжнародного конгресу, що відбувся в Берліні. Цими діями Велика Британія підтвердила свою силу на світовій політичній арені.

Політику «ізоляції» Англія продовжила і в Європі, особливо під час загострення протиріч між провідними країнами, що призвело до остаточного розколу на два військово-політичні блоки, які постійно конфліктували між собою.

Отже, перегрупування сил на Балканах та загалом у Європі в основному завершилося утворенням Антанти та Троїстого союзу. Політична підготовка до військових дій була завершена, що призвело до значної напруженості між цими військово-політичними блоками. Обидві коаліції мали свої стратегічні інтереси, які суперечили один одному, створюючи середовище для конфлікту.

Військові плани та мобілізація армій були активізовані, і кожна з країн намагалася зміцнити свої позиції, формуючи альянси та укладаючи договори. Це стало важливим фактором, що сприяло загостренню міжнародної обстановки.

РОЗДІЛ II

РОЛЬ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В РЕВІЗІЇ СТАТУС-КВО НА БАЛКАНАХ ПІД ЧАС БОСНІЙСЬКОЇ КРИЗИ

На початку ХХ століття в європейських союзах відбулися значні зміни, які суттєво вплинули на міжнародні відносини. У відповідь на Троїстий союз Німеччини, Австро-Угорщини та Італії формувалася Антанта, до якої входили Росія, Британія та Франція. Один із факторів, що сприяв дипломатичним напруженням великих держав у боротьбі за Балкани, стала боротьба за контроль над цим регіоном. Відносини між країнами почали суттєво загострюватися.

У 1906 році міністром закордонних справ Росії став О. Извольський, а в Австро-Угорщині — А. фон Еренталь. Обидва ці політики були амбітними та енергійними прихильниками більш агресивної зовнішньої політики, ніж їхні попередники. Це призвело до загострення боснійської проблеми та переходу від співпраці між державами до конфронтації. О. Извольський намагався відновити престиж Росії після поразки у війні з Японією, тоді як А. фон Еренталь прагнув зупинити зростання сербської загрози для Габсбурзької імперії.

Водночас Еренталь підтримував продовження співпраці з Росією. Він вважав, що Австро-Угорщина не потребує нових слов'янських територій, а потребує консолідації, останнім кроком до якої могло стати офіційне включення окупованих Боснії та Герцеговини до складу імперії. Для цього він пропонував виплатити Туреччині компенсацію і відмовитися від окупації стратегічно важливого Ново-Пазарського санджака, сподіваючись таким чином переконати Росію в відсутності територіальних амбіцій Австро-Угорщини [50].

Тим часом позитивний етап у відносинах між Росією та Австрією добігав кінця. 28 вересня 1907 року в Відні О. Извольський та А. Еренталь підписали додаткову угоду, що передбачала продовження співпраці згідно з Мюрцштегом. Міністри також обговорили питання анексії Боснії та Герцеговини, що могла

стати компенсацією за надання Росії свободи у використанні проток. Цей проект згодом був затверджений у 1908 році в замку Бухлау (Чехія).

Водночас О. Извольський, ймовірно, більше уваги приділяв іншій проблемі, яку пов'язував з Австро-Угорщиною: змінам режиму Чорноморських проток — Босфору та Дарданеллам — на вигідні для Росії умови. Згідно з міжнародними договорами, ці протоки та Чорне море були закриті для військових кораблів інших держав, що забезпечувало додаткову безпеку для Росії. Тому країна виступала проти будь-яких змін у цих договорах, які забороняли доступ військових флотів великих держав до Чорного моря. Однак ці угоди поширювались і на Росію, що заважало їй проводити свої військові судна через протоки та блокувало їх у Чорному морі. Неприємності, пов'язані з цим, стали очевидними під час російсько-японської війни 1904-1905 років.

Крім того, Росія все більше хвилювалася через посилення впливу кайзерівської Німеччини в Османській імперії та початок їхнього військового співробітництва. Відкриття проток для російських військових кораблів стало однією з основних цілей російської зовнішньої політики в десятиріччі, що передувало Першій світовій війні [9, с. 105].

Російський міністр пов'язував свої плани щодо проток із завершенням тривалого конфлікту між Росією та Британією, а також із укладенням Конвенції 18 серпня 1907 року, яка стала останнім етапом у формуванні Антанти. О. Извольський сподівався на укладення угоди з Англією, що дозволило б Росії відкрити протоки для своїх військових кораблів. Під час переговорів про англо-російську конвенцію 1907 року він пропонував компроміс: Росія отримує право виходу з Чорного моря через протоки, тоді як Англія та інші країни можуть збільшити кількість своїх військових кораблів у цих водах, проте не матимуть права заходити в Чорне море. Извольський зазначав, що переговори з Англією щодо проток відбувалися двічі: перший раз через російського посла Бенкендорфа, а вдруге під час його візиту до Лондона у 1908 році. Після цього він вирішив звернутися до А. Еренталя, аби вирішити питання щодо проток у союзі з Австро-Угорщиною [31, с. 47-48].

У червні 1908 року в Туреччині розпочалась революція і Австро-Угорщина вирішила скористатися цим моментом, щоб остаточно анексувати окуповані провінції Боснії та Герцеговини. Наприкінці серпня 1908 року в Лондоні вже знали про плани Австро-Угорщини анексувати турецькі території та про можливе втручання Німеччини у справи Балканського півострова. Англія прагнула не допустити зміцнення позицій Німеччини на Балканах. Щодо війни з німецьким блоком, англійські дипломати у Форин Офісі підтримували цю ідею, аргументуючи, що поточна ситуація сприятлива для військових дій. Велика Британія завершила перекидання свого флоту, що дало змогу зосередити основні сили в метрополії. Військовий агент Великої Британії Єрмолов повідомив, що розпочинати військові дії проти Німеччини зараз вигідніше, ніж через кілька років, хоча в Англії були усвідомлення недостатньої готовності Російської імперії та Франції до війни.

24 серпня 1908 року в Карлсбаді відбулася зустріч міністрів Росії і Франції з королем Великої Британії Едуардом VII. На цій зустрічі російський дипломат О. Ізвольський підняв питання зміни політики в Балканському регіоні та щодо проток. Він висловив недовіру до політики Австро-Угорщини, вважаючи, що вона не наважиться анексувати Боснію і Герцеговину без погодження з іншими державами [18, с. 55-56].

Під час переговорів між головою ради міністрів Франції Клемансо та Едуардом VII О. Ізвольський залишався обережним. Проте, після зустрічі з австро-угорським міністром закордонних справ А. Еренталем у Бухлау 15-16 вересня 1908 року були досягнуті попередні домовленості. Згідно з ними, російський уряд не буде заперечувати проти анексії Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною, а австрійський уряд, у свою чергу, займе чітку позицію щодо перегляду режиму Чорноморських проток на користь Росії. Після цього російський міністр вважав, що отримав позитивні сигнали від Німеччини та Італії після переговорів з представниками зовнішньополітичних відомств цих країн у вересні 1908 року. О. Ізвольський сподівався на успішні переговори з

найближчими союзниками по Антанті - Францією та Великою Британією стосовно цього питання.

Боснійська криза, а також проблема Чорноморських проток стали випробуванням для російсько-французького союзу. О. Ізвольський сподівався, що Франція не лише підтримає його ініціативи щодо проток, але й вплине на британський уряд, враховуючи, що з моменту укладення англо-французької Антанти 1904 року у Лондоні уважно ставились до думки нового союзника [53].

У той час, коли О. Ізвольський 4 жовтня 1908 року прибув до Парижа з наміром отримати підтримку для своїх планів щодо проток, у французькій столиці розгортався дипломатичний скандал європейського масштабу. Це було пов'язано з рішенням Відня анексувати Боснію та Герцеговину 5 жовтня 1908 року, а також із підтримкою цих дій з боку Росії, про що повідомляли свіжі газети. Хоча російський міністр і очікував такої реакції з боку Відня, він сподівався, що вона відбудеться пізніше і буде узгоджена з ним. Зокрема, О. Ізвольський планував виступити як захисник балканських слов'ян від австро-угорської експансії та добитися компенсації за порушення балансу сил на Балканах через перегляд режиму проток на користь Росії. Проте дії австро-угорської дипломатії не лише зруйнували плани міністра, але й поставили під загрозу довіру Петербурга як до балканських народів, так і до його союзників по Антанті [50].

Однак, не лише помилки російського міністра вплинули на реакцію Парижа на запити О. Ізвольського. Франція не прагнула псувати відносини з Османською імперією, підтримуючи Росію в забезпеченні проходження її військових кораблів через Босфор і Дарданелли. Керівник німецького МЗС граф Шьон зазначав, що Париж намагався підкреслити свою підтримку нового османського уряду, оскільки змагався з Лондоном і Берліном за вплив у Константинополі. Стримане ставлення французького уряду до питання проток також пояснювалося тим, що Франція була основним кредитором Османської імперії. Російський посол у Парижі А. Нелідов підкреслював, що Франція зацікавлена в життєздатності та стабільності «оновленої Туреччини», яка стикалася з

багатьма труднощами. Париж вважав, що Порта має отримати «справедливе відшкодування за завдані їй збитки», а не зазнавати нових. Як зазначав німецький канцлер Бюлов, «Франція проводить політику турецького кредитора» і не бажає послаблювати Туреччину ані в Санджаку, ані в Дарданеллах [53].

Під час боснійської кризи французький уряд вів напружені переговори з Німеччиною щодо ситуації в Марокко і не бажав ускладнювати ці перемовини, підтримуючи російські пропозиції про протоки, оскільки це могло викликати негативну реакцію з боку Берліна. Франція, як найближчий союзник Росії, усвідомлювала, що відкрите заперечення російських планів щодо проток може призвести до охолодження відносин з Петербургом, чим би скористалася Німеччина, намагаючись розірвати зв'язки між Парижем і Петербургом. Тому міністр закордонних справ Пішон уникав відвертого заперечення російських планів. Більш того, як згадував пізніше О. Извольський, він отримав певні обіцянки від французького уряду про підтримку в питанні проток. Проте французький міністр закордонних справ зазначив, що не висловлював жодних думок про можливу підтримку перегляду режиму проток на користь Росії та порадив узгодити це з Великою Британією. У будь-якому випадку позиція французького уряду видалася О. Извольському настільки непевною, що він не наважився посилатися на підтримку Парижа в своїх подальших переговорах з Великою Британією щодо Босфору і Дарданелл [8, с. 45-46].

Не отримавши достатньої підтримки з боку Франції, О. Извольський сподівався на допомогу британського Форин Офісу. У пам'яті російського міністра були свіжими обіцянки британських дипломатів Е. Грея, Ч. Гардінга та А. Нікольсона щодо підтримки Росії в перегляді режиму Босфору і Дарданелл на свою користь, які вони висловлювали під час російсько-британських переговорів 1906-1907 років. Петербургу також було приємно, що Велика Британія, по суті, стала єдиною країною, яка рішуче протестувала проти анексії Боснії та Герцеговини. Хоча Петербург і Лондон негативно сприймали ці дії Відня, їхні мотиви були абсолютно різними. Британський уряд під керівництвом Г. Асквіта не визнавав анексію Боснії і Герцеговини, оскільки це послаблювало

Османську імперію, яка після молодотурецької революції покращила відносини з Лондоном. Тому Форин Офіс, прагнучи розширити свій вплив у Константинополі, наполягав на відшкодуванні Османській імперії завданих збитків.

Крім того, російський посол у Лондоні граф Бенкендорф у листі О. Ізвольському зазначав, що Великій Британії була важлива «недоторканість європейської території турецької імперії, насамперед на півночі», щоб завадити Австрії та Німеччині поширювати свій вплив до Середземного моря. Граф Бенкендорф вважав, що Лондон «не дозволить Австрії без опору поглинути Балканський півострів», оскільки це загрожувало англійським інтересам. Тому він сподівався на плідну співпрацю з Форин Офісом: «Ми, як і Англія, не можемо цього стерпіти, і тому необхідно зайняти спільну позицію, щоб запобігти загрозливим подіям» [39, с. 11-12].

У той час, коли Лондон намагався захистити свою союзницю, Османську імперію, від подальшого руйнування та отримати компенсацію за завдані їй збитки, царський уряд, вважаючи себе постраждалим через дії Відня, прагнув передусім компенсувати австро-угорські успіхи на Балканах шляхом перегляду режиму проходу через Босфор і Дарданели на свою користь. Для цього російський міністр закордонних справ О. Ізвольський намагався заручитися підтримкою британського уряду. Він пропонував проект, який передбачав збереження принципу закриття проток для військових суден, за винятком держав, що розташовані на берегах Чорного моря. Поки Порта перебувала в мирі, прибережні країни мали б право пропускати через протоки військові кораблі всіх типів. Проте, згідно з російськими пропозиціями, одночасно не більше трьох військових суден однієї держави могли б проходити через Босфор і Дарданели.

О. Ізвольський, згідно з телеграмою, надісланою 12 жовтня 1908 року, підкреслював, що питання проток залишалось головним у його переговорах з Е. Греєм стосовно програми майбутньої конференції для врегулювання боснійської кризи. Він зазначав, що лондонський уряд не відмовляє Росії в

цьому питанні, але вагався включити його до програми через недостатню підготовленість громадської думки в Англії та побоювання викликати занепокоєння Туреччини. Багато британських міністрів наполягали на принципі «взаємності» у питанні проходу через протоки, вважаючи, що надане право лише прибережним державам призведе до використання їхніх кораблів росіянами в разі війни з Великою Британією, навіть за умов нейтралітету Османської імперії.

На засіданні уряду 12 жовтня 1908 року, після жвавого обговорення, британські міністри відмовилися підтримати проект перегляду режиму проходу, запропонований О. Ізвольським. Секретар з іноземних справ Е. Грей опинився в складній ситуації: підтримка Петербурга в питанні проток могла б призвести до охолодження відносин Лондона з Портою і суперечила б позиції уряду. Проте Грей мав обіцянку перед Росією, висловлену під час двосторонніх переговорів 1906-1907 років, щодо підтримки в питанні Босфору і Дарданелл. Відмова підтримати ініціативи О. Ізвольського могла б погіршити російсько-британські відносини, що, безумовно, використала б Німеччина для поглиблення суперечностей між цими державами. Тоді британські політики могли б забути про можливість формування російсько-британсько-французької Антанти, що раніше вважалося лише питанням часу [4, с. 4].

З огляду на ці обставини, Е. Грей під час зустрічі з О. Ізвольським 12 жовтня 1908 року, після засідання кабінету міністрів, висловився, що не може відмовити Росії у її бажанні стосовно проток, проте й дати позитивну відповідь йому важко, оскільки «час для цього вибрано дуже невдало, і тому зараз неможливо змусити громадську думку Великої Британії прийняти цю односторонню угоду».

Французький посол у Лондоні, П. Камбон, повідомив свого міністра закордонних справ, що О. Ізвольський сприймає відмову Форин Офісу підтримати російські прагнення щодо зміни режиму проток як «руйнування англо-російської угоди». Однак французький дипломат порадив російському міністру не метушитися і використовувати те, що Лондон не заперечує проти

того, щоб царський уряд шукало рішення проблеми проток на основі російсько-османських угод [26, с. 107-108].

12 жовтня 1908 року провідна паризька газета «Тамр» опублікувала редакційну статтю, присвячену переговорам між Е. Гресем та О. Ізвольським щодо проток, що викликало значну стурбованість як у французькому, так і особливо в британському суспільстві. Це дозволяє припустити, що впливові політичні кола Лондона та Парижа організували витік конфіденційної інформації з Форин Офісу, яка потрапила на шпальти впливової преси. Після цього розголошення О. Ізвольський зрештою погодився не виносити питання проток на міжнародну конференцію, якщо не зможе попередньо узгодити проблему перегляду режиму Босфору та Дарданелл з Портою, що цілком задовольнило керівника МЗС Великої Британії.

У підготовленому британським Міністерством закордонних справ попередньому варіанті програми конференції не було враховано питання Босфору і Дарданелл. Як зазначив Е. Грей у бесіді з німецьким послом графом Меттерніхом, «якщо питання Дарданелл і буде піднято, то це матиме виключно академічний характер». Канцлер Бюлов погодився з такою точкою зору. Цю ж позицію підтримав і Вільгельм II, зробивши в листі до графа Меттерніха красномовні зауваження: «Отже, Лондон відмовився. Не будемо й ми це обговорювати. Вирішення питання проток Росією не повинно обговорюватися на конференції» [41, с. 318].

Німецький посол у Лондоні граф Меттерніх у листі до канцлера князя Бюлова в кінці жовтня 1908 року досить точно зазначив, що «підхід англійського уряду до питання проток можна коротко підсумувати: він прагнув демонструвати готовність задовольнити Росію, припинивши попередній опір відкриттю проток. Проте він побоюється втратити дружбу Туреччини та підтримку громадськості, якщо поступиться в цьому питанні».

Позиція британського уряду щодо зміни режиму Чорноморських проток на користь Росії залежала не лише від відносин з Туреччиною, але й від впливу громадської думки у Великій Британії та небажання мати ще одного конкурента

в середземноморській політиці. Як зазначав німецький посол у Лондоні, «Росія, яка втратила доступ до незамерзаючої гавані на Далекому Сході внаслідок війни з Японією та була заблокована від виходу до Перської затоки угодою з Англією», прагнула відкрити протоки для своїх кораблів, що допомогло б їй відновити втрачені позиції на Далекому Сході. Ці обставини враховувалися в Лондоні, враховуючи й передбачувану негативну реакцію з боку Токіо, який був союзником Великої Британії. Британський уряд вважав, що «Японія не боялася російського флоту, що базувався в замороженому Владивостоці, оскільки могла його знищити до того, як він стане достатньо сильним. Російський флот у Балтійському морі не становив для неї загрози через відстань. Проте відкриття Дарданелл створило б безпосередню серйозну загрозу для Японії» [22, с. 199].

Враховуючи наведені фактори, Е. Грей розробив компромісну позицію, яка не створювала великого навантаження для британської дипломатії у питанні проток. 14 жовтня 1908 року він направив О. Извольському офіційну ноту, де зазначалося, що «часткове відкриття проток є доцільним, і з цієї причини уряд Її Величності не може відмовитися від обговорення цього питання». Е. Грей підкреслив, що будь-яка угода повинна містити елемент взаємності, зокрема, дозволяти військовим кораблям усіх держав проходити через протоки під час війни. Він також наголосив на необхідності отримання попередньої згоди Туреччини, щоб уникнути сприйняття цього як загрози її інтересам.

15 жовтня 1908 року Е. Грей надіслав О. Извольському особистий лист, в якому пояснював причини своєї відмови задовольнити його вимоги щодо проток та намагався зменшити негативне враження. Він висловив бажання досягти угоди, яка б відкривала протоки на прийнятних умовах для чорноморських держав, не ставлячи Туреччину у не вигідне становище [52].

Враховавши побажання Е. Грея, О. Извольський підготував новий проект зміни режиму проток, який передбачав дозволити військовим кораблям чорноморських держав проходити через протоки в мирний і військовий час, тоді як інші держави могли отримати таке право лише під час війни з прибережними державами. Переговори про затвердження цього документа мали проходити

поза межами майбутньої конференції між російським урядом і Портою. Е. Грей запевнив, що не заперечуватиме проти таких дій О. Ізвольського, і все залежатиме від переговорів Росії з Османською імперією.

Згідно зі свідченням німецького посла в Лондоні графа Меттерніха, британська громадськість була впевнена, що під час візиту О. Ізвольського лондонський кабінет зумів утримати російського міністра у рамках британської політики. Це викликало радість серед місцевої преси через зміцнення нової Троїстої Антанти та показувало, що «Ізвольський демонструє всьому світу, що йде в ногу з Англією». Це, безумовно, викликало занепокоєння у німецької дипломатії, яка замислювалася, як протидіяти цим загрозливим тенденціям. На думку графа Меттерніха, берлінський кабінет повинен був використати російсько-британські суперечності щодо Босфору та Дарданелл. Він був переконаний, що Лондон і Петербург лише вдавали, що знайшли порозуміння, і О. Ізвольський змушений був погодитися на «пропозицію англійців: ми даємо згоду, якщо ви домовляєтеся з Туреччиною».

Німецький посол у Лондоні вважав, що О. Ізвольський також отримав обіцянку британської підтримки у Константинополі для укладання вигідної для Росії угоди щодо проток. Однак граф Меттерніх був упевнений, що «Грей не буде тиснути на Туреччину, оскільки надто цінує її дружбу й не готовий жертвувати нею навіть заради російської прихильності» [53].

Дійшовши компромісу, Велика Британія та Російська імперія вирішили ініціювати проведення міжнародної конференції для обговорення питань, пов'язаних із 3 Портою, заявляючи, що "Туреччина не повинна зазнавати нових втрат, а має отримати моральні та фінансові компенсації за попередні збитки". Однак Німеччина та Австро-Угорщина відмовилися брати участь у цій конференції.

Австро-Угорщина, що була двоединою монархією, почала погрожувати інтервенцією в Сербію, де спалахнули протести проти анексії слов'янських територій австрійцями. Для Росії можливість розгрому Сербії означала підрив

авторитету імперії на Балканах, і втручання в цей конфлікт могло призвести до військового протистояння [18, с. 44-45].

Наприкінці жовтня О. Ізвольський висловив побоювання щодо можливого розвитку подій до війни. 10 листопада Бенкендорф запитав Е. Грея, що робитиме Англія, якщо на Балканах виникне криза, і Німеччина підтримає Австро-Угорщину як союзника. Е. Грей відповів, що не знає, яка позиція буде прийнята кабінетом, оскільки це залежатиме від самого моменту виникнення кризи. Одразу після цього міністр закордонних справ Великої Британії натякнув, що Росія може розраховувати на підтримку Англії за певних умов.

У грудні 1908 року Австро-Угорщина почала військову підготовку проти Сербії. Під час розмови між міністром закордонних справ Австро-Угорщини Еренталем та британським послом, останній підкреслив, що їхня країна не відступить, якщо це буде необхідно, перед обличчям великої війни. Країни, що входили до політичного блоку Антанти, опинилися перед вибором між жорсткою позицією, яка могла призвести до загального конфлікту, та відмовою від своїх інтересів на користь супротивника [54].

Британський уряд готовий проявити рішучість, якщо й інші держави-учасниці діяти так само. Російський військовий агент, що перебував у Лондоні, доповідав: «Англія не прагне війни, і ніхто не штовхає її до цього..., але якщо війна стане неминучою, вона вступить у конфлікт». Щоб підтвердити свої слова, агент навів кілька фактів, які свідчили про те, що в грудні 1908 року комітет оборони Англії двічі розглядав питання надання військової допомоги Франції.

Велика Британія продовжувала підтримувати Росію в її дипломатичних зусиллях, не забуваючи про свої власні інтереси. Водночас Англія намагалася зрозуміти, наскільки далеко може зайти політика царизму для захисту своїх вимог. Однак деякі фактори свідчили про те, що Росія навряд чи зможе досягти своїх цілей. Тому Англія готувала запасний варіант для компромісу з противником. З цієї причини в лютому 1909 року король Едуард VII відвідав Берлін [11].

Результати візиту короля, попри запевнення Англії, викликали занепокоєння у російського уряду, особливо через заяви про повне взаєморозуміння між Великою Британією та Німеччиною. Щоб заспокоїти Росію, Міністерству закордонних справ довелося надати роз'яснення та надіслати меморандум про переговори між країнами. Насправді Англія не намагалася змінити свою позицію, оскільки усвідомлювала важливість дипломатичних відносин з Росією.

15 лютого 1909 року О. Ізвольський надіслав Нікольсону дві дипломатичні ноти. У першій він зазначив, що у випадку австрійського нападу на Сербію Росія буде змушена втрутитися в конфлікт. В іншій ноті Ізвольський попередив, що якщо Росія залишиться пасивною під час австрійського вторгнення, це призведе до повного краху її зовнішньої політики, а також виходу з Антанти та радикальної зміни зовнішньополітичного курсу [16, с. 160-161].

На наступний день голова уряду міністрів П. Столипін зустрівся з британським послом. Основна тема їхньої розмови полягала в тому, що дії Австрії проти Сербії неодмінно викличуть втручання Росії. У зв'язку з цим, Столипін звернувся до Англії з проханням вплинути на Австро-Угорщину через Німеччину, аби зберегти мир в Європі.

У Лондоні з обережністю відреагували на це прохання. Англія виконала запит російського прем'єра, але Німеччина відмовила. Е. Грей висловив свою думку, що територіальні претензії Сербії не варто використовувати як привід для початку європейської війни [49].

27 лютого 1909 року О. Ізвольський порадив сербському уряду відмовитися від територіальних вимог, що стало ще однією поразкою російської дипломатії. Відступ Антанти щодо Сербії скористалася Австрія, яка уклала угоду з Туреччиною. Туреччина погодилася з втратою Боснії та Герцеговини і почала вимагати визнання цієї угоди від інших країн, особливо від Сербії.

Кульмінаційним моментом став березень 1909 року, коли всі держави були готові до військових дій проти Сербії. Росія виявилася готовою до конфлікту з

центральною державою, але не отримала достатньої підтримки від своїх партнерів в Антанті, тому змушена була прийняти німецький ультиматум від 22 березня 1909 року і визнати анексію Боснії та Герцеговини Австрією.

Відступ Росії не став несподіванкою для Англії та Франції, проте політика, обрана російським урядом, викликала обурення в Лондоні та Парижі. Замість того, щоб разом з союзниками досягти компромісу, Російська імперія продемонструвала свою безсилию і слабкість Антанти.

На наступний день, 23 березня, Микола II надіслав телеграму кайзеру Німеччини Вільгельму II, в якій погодився виконати всі німецькі вимоги. Росія визнала анексію, що свідчило про її повний дипломатичний крах. Союзники по Антанті не підтримали Росію в питанні балканських проблем, а особливо щодо статусу проток, залишивши її наодинці з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Під тиском свого союзника та без підтримки Росії, Сербія також була змушена 31 березня 1909 року визнати анексію австрійських територій. Таким чином, формально конфлікт було вичерпано [51].

Російська Імперія, спровокувавши загальноєвропейську кризу своїм бажанням змінити режим проток, не лише не досягла своїх цілей, але й зазнала нищівної дипломатичної поразки, внаслідок чого на Балканах виникла Боснійська криза. Ця криза мала міжнародний характер і не виникла з суттєвих внутрішніх чи міжнаціональних причин. Внутрішні та міжнаціональні конфлікти в Боснії та Герцеговині не були настільки серйозними, щоб призвести до збройного протистояння в Європі. Проте вони стали "пороховою бочкою" через суперництво держав, які намагалися використати ці провінції для вирішення своїх проблем: Російська Імперія прагнула вирішити питання чорноморських проток, Австро-Угорщина намагалася зберегти цілісність імперії та підтвердити свій статус великої держави, а Сербія - реалізувати великосербську ідею [50].

Найближчими наслідками Боснійської кризи стали перемога Двоєдиної монархії та німецько-австрійського блоку в цілому, а також очевидна поразка Російської Імперії, що призвела до зниження престижу Антанти. Авторитет

царської Росії на Балканах і Близькому Сході значно постраждав; жодне з ключових завдань Російської Імперії в цьому регіоні не було виконано: статус проток залишився незмінним, не відбулося зближення з Туреччиною, довелося відмовитися від міжнародної конференції, а Сербія та Чорногорія не отримали належних компенсацій. Дипломатичні досягнення Росії, такі як запобігання знищенню Сербії, врегулювання конфлікту між Болгарією та Туреччиною, а також певне зближення з західними державами щодо можливих змін у статусі проток і економічні компенсації Чорногорії, здавалося незначними у порівнянні з невдачами. До того ж, Росія зазнала приниження через прийняття німецького ультиматуму, що викликало значний резонанс у російській пресі [17].

Внаслідок цієї поразки в Російській Імперії загострилися суперечності в питаннях зовнішньої політики. Антинімецькі настрої серед населення посилювалися. Вказані протиріччя дещо уповільнювали процес консолідації Антанти, що надавало можливість німецькій дипломатії використовувати проблему проток для розколу російсько-британсько-французького альянсу [52].

Таким чином, характеризуючи британську політику під час боснійської кризи, варто відзначити, що англійські дипломати неодноразово намагалися знайти взаємовигідне рішення щодо компенсації Туреччині за втрачені території. Англія проявила доброзичливе ставлення до Болгарії, яка проголосила свою повну незалежність. Завдяки дії Форин Офісу вдалося уникнути військового конфлікту між Сербією та Австро-Угорщиною з участю Росії та, можливо, інших великих держав, хоча це негативно позначилося на відносинах з Російською імперією, яка була союзником в Антанті. На початку ХХ століття Балкани стали джерелом міжнародної напруги, де будь-який інцидент або терористичний акт могли стати каталізатором для загальноєвропейської війни.

РОЗДІЛ ІІІ

БАЛКАНСЬКІ ВІЙНИ 1912–1913 РР. У КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ПРОВІДНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ

На початку ХХ століття утворення двох військово-політичних блоків — Антанти та Троїстого Союзу — призвело до зміни зовнішньої політики європейських країн щодо Балканського півострова. Балкани стали ключовим об'єктом суперечок між великими державами, і в керівних колах Європи з'явилися амбітні плани щодо їхнього контролю.

У Великій Британії планувалося створення «більшої Британії», яка повинна була забезпечити вплив країни на інші держави. У Німеччині «пангерманці», які підтримували агресивну політику, розробляли концепцію «Великої Німеччини» або «Середньої Європи», що включала б розширення за рахунок територій Австро-Угорщини, Бельгії, Балкан та інших частин Європи. Внаслідок цього, Балкани стали «привабливим об'єктом» та ареною змагання інтересів великих держав, перетворившись на «пороховий погріб Європи» [51].

Загроза з боку Австро-Угорщини, яка отримувала підтримку від Німеччини, стала однією з причин створення Балканського союзу. Цей союз був націлений як проти Туреччини, так і проти агресії австро-німецьких сил.

Переговори про створення союзу, які розпочалися в 1911 році та завершилися на початку літа 1912 року, викликали серйозне занепокоєння в Австро-Угорщині та Німеччині, які вжили заходів, щоб запобігти його формуванню [7, с. 56-57].

Австро-німецький блок використовував усі можливі засоби, щоб перешкодити Болгарії приєднатися до Балканського союзу. Зусилля з відриву Болгарії від цього союзу, а також з метою спровокувати конфлікти з її союзниками, зокрема з Сербією, тривали. Подібні спроби нагнітання ворожнечі мали місце також між Чорногорією та Сербією, оскільки Чорногорія сподівалася отримати територіальні компенсації за рахунок Сербії. Наприклад, у вересні 1911 року, під час зустрічі чорногорського міністра закордонних справ

Грегоровича з австро-угорським міністром Еренталем, останній заявив, що якщо Чорногорія співпрацюватиме з Австро-Угорщиною, то її територія незабаром значно розшириться.

З моменту створення Балканського союзу навесні 1912 року ситуація на півострові загострилася. Це було пов'язано зі змінами в позиціях балканських країн. Болгарія, Сербія, Греція та Чорногорія, уклавши військові та політичні угоди за участю англійських і російських дипломатів, змогли об'єднати свої зусилля проти Туреччини. Незважаючи на те що, за думкою дипломатів Міністерства закордонних справ Великої Британії, Балканський союз мав стати стримуючим фактором проти австрійського впливу, ситуація змінилася, і головним ворогом балканських держав виявилася саме Порта [10].

Наприкінці лютого 1912 року англійський посол у Софії Бакс Айронсайд поцікавився в болгарського прем'єра Гешова про перебіг переговорів щодо створення Балканського союзу. Гешов поділився з ним планами болгарських інтересів у Македонії та окреслив можливі кордони Болгарії та Сербії в разі перемоги над Туреччиною. Отже, болгарський уряд заздалегідь розкрив свої наміри Великій Британії стосовно створення союзу, сподіваючись на підтримку Англії у разі військового конфлікту на Балканах [27, с. 78].

Посол Великої Британії в Софії, Бакс Айронсайд, поінформував міністерство закордонних справ Англії про укладення сербсько-болгарського договору. У день підписання він надіслав до Лондона короткий виклад договору та листа, у якому зазначав про участь Росії. 13 березня 1912 року було підписано сербо-болгарський договір, перша стаття якого підкреслювала, що у випадку внутрішніх конфліктів у Туреччині, які загрожували державним і національним інтересам обох сторін, кожна з них зобов'язувалася звернутися одна до одної з пропозицією мирного вирішення проблеми.

Договір був доповнений сербо-болгарською військовою конвенцією від 12 травня 1912 року. Згідно з її умовами, у разі військових дій проти Туреччини, обидві країни зобов'язувалися надавати один одному військову підтримку, а

таємний додаток до договору передбачав спільні дії Болгарії та Сербії проти Туреччини, а також розподіл її балканських територій у разі успіху війни.

Влітку та восени 1912 року відносини між балканськими союзниками та Туреччиною значно напружилися, і сторони обмінювалися загрозливими нотами. Росія та Австро-Угорщина від імені європейських держав заявили, що не допустять жодних змін у статус-кво на Балканах. До осені 1912 року остаточно сформувався Балканський союз, який розпочав активні військові дії на півострові ще до досягнення домовленостей між Антантою та Троїстим союзом, що свідчило про незавершеність військової та дипломатичної підготовки обох блоків [29].

Щодо позиції Великої Британії у формуванні Балканського союзу, Англія не лише не перешкоджала, а, навпаки, підтримувала створення коаліції на Балканах, сподіваючись таким чином зміцнити свій вплив у протистоянні німецькому блоку.

9 жовтня 1912 року Чорногорія оголосила війну Туреччині, за нею 17 жовтня вступили Болгарія та Сербія, а наступного дня приєдналася Греція. Військові дії на Балканах продемонстрували перевагу союзників над Туреччиною. Через кілька тижнів турецькі війська зазнали поразки, і 3 листопада 1912 року уряд Туреччини звернувся до великих держав з проханням про посередництво у мирних переговорах [22, с. 99-100].

Ця війна змусила європейські країни переглянути свої позиції. Всі вирішили почекати, поки не з'явиться чіткий лідер, після чого вони готові були втрутитися у ситуацію. Міністерство закордонних справ Російської імперії, очолюване С. Сазоновим, запропонувало європейським державам стати посередниками для врегулювання конфлікту щодо територій, захоплених балканськими союзниками. Пропозиція містила кілька умов: 1) великі держави не повинні отримувати територіальні або інші вигоди; 2) Константинополь та протоки залишаються під контролем Туреччини; 3) інші території Туреччини будуть розподілені між союзниками; 4) Румунія отримає винагороду від Болгарії за нейтралітет.

Лондон, ознайомившись з російською пропозицією, не заперечив і вирішив почекати, поки Австро-Угорщина не висуне свої вимоги. Це було пов'язано з тим, що Англія прагнула обмежити вплив як Троїстого союзу, так і Росії на Балканському півострові [28].

Австро-Угорщина швидко заявила, що у разі зміни або порушення статусу-кво на Балканах вимагатиме компенсації. Це викликало обурення в міністра закордонних справ Росії Сергія Сазонова, який повідомив англійському дипломатові Б'юкенену, що Росія, якщо Австрія приєднає Ново-Базарський санджак, претендуватиме на Константинополь.

Англія, в свою чергу, запропонувала план нейтралізації проток і надання Константинополю статусу вільного порту, чекаючи реакції Росії. Однак Сазонов не прийняв ці умови, оскільки відкриття проток могло зашкодити обороноздатності Росії, наводячи на це кілька міжнародних суперечностей, які ускладнювали реалізацію цього плану [5, с. 10-11].

Невдовзі в Лондоні почалися переговори між послами великих держав, а також обговорення умов мирного договору між Туреччиною та балканськими союзниками, що призвело до відкриття двох конференцій. Під час суперечок між дипломатами Росії та Англії щодо проток, вимога Сербії отримати порт на Адріатиці викликала невдоволення Австро-Угорщини. Німецький міністр закордонних справ Кидерлен-Вехтер заявив, що Німеччина, як і Австро-Угорщина, готова вжити всіх заходів, навіть військових, проти Сербії, якщо та спробує закріпитися на Адріатиці. Підтримана Німеччиною, Австро-Угорщина розпочала мобілізацію і зосередження військ на кордоні з Сербією.

Росія підтримувала територіальні претензії Сербії, але радила уникати відкритих конфліктів. Франція спочатку обирала більш агресивний курс, сподіваючись використовувати болгарську і сербську армії у разі великої війни проти австро-німецького блоку. Міністр закордонних справ Франції Р. Пуанкаре закликав російський уряд активно підтримувати Сербію, в той час як французька біржа надала нову позику для військових потреб царського уряду. Англія прагнула закріпити за собою роль арбітра, але жодна з держав не

наважилась почати велику війну. Сербії довелося відмовитися від своїх територіальних планів на Адріатиці і задовольнитися комерційним виходом до вільного порту в Албанії. Однією з ключових тем лондонських переговорів стало питання Албанії, яка отримала статус автономії, залишаючись під верховною владою турецького султана [34].

Балканські країни змусили Туреччину відмовитися від усіх своїх територій у Європі і передати переможцям весь Егейський архіпелаг. Водночас російська дипломатія запропонувала зберегти за Туреччиною її частину європейської території, включаючи Константинополь. Лише за таких умов зберігалися надії на утвердження прав на протоки, і Росія виступала проти британського плану фінансово-політичного контролю над Туреччиною. Росія також наполягала на виплаті контрибуцій переможцям, тоді як Англія була проти цього і пропонувала Туреччині підвищити митні збори для відновлення країни. Британські політики відіграли важливу роль у визначенні кордонів Албанії та долі Егейських островів.

Ситуація ускладнилася, і Балканські держави знову розпочали військові дії проти Туреччини, змусивши Стамбул знову запросити мир. 16 квітня 1912 року було підписано мирний договір між Болгарією та Туреччиною, а через чотири дні до угоди приєдналися інші держави Балканського союзу, за винятком Чорногорії, яка відмовилася виконувати рішення конференції щодо порту Скутарії. Це питання обговорювалося на першій конференції послів 17 грудня 1912 року. Незабаром у Лондоні відновилися мирні переговори, а Австрія пригрозила Чорногорії силовими заходами [52].

На конференції послів міністр закордонних справ Великої Британії Е. Грей заявив, що англійський уряд визнає військові дії як крайній захід, якщо держави не можуть досягти згоди. Для забезпечення виконання угоди англійському флоту і збройним силам довелося взяти участь у міжнародній операції проти Чорногорії, що ще більше підкреслило роль Великої Британії у стабілізації ситуації на Балканському півострові.

Лондонська конференція схвалила проект мирного договору між Туреччиною та балканськими союзниками, що був підписаний 30 травня 1913 р. (див. додаток Г).

Підписання Лондонського мирного договору не усунуло, а навпаки, загострило конфлікти як між основними блоковими державами, так і серед балканських країн. Результати балканської війни виявилися невідповідними для Австро-Угорщини. Туреччина, яку Німеччина розглядала як потенційного союзника у протистоянні з Росією, зазнала суттєвої поразки. Сербія, навпаки, значно посилилася і стала основною мішенню для Австро-Угорщини. Існування Балканського союзу підривало вплив австро-німецьких сил на Балканах і зміцнювало позиції держав Антанти [40, с. 646-547].

Зростання військової потужності Сербії змусило Австро-Угорщину перегрупувати свої сили в Європі та зосередити увагу на балканському фронті. Туреччина, на яку Німеччина та Австрія покладали надії в разі війни з Росією, була ослаблена і не могла надати достатню військову допомогу для стримування російських військ. Тому головним завданням Троїстого союзу стало посилення суперечностей між Болгарією та Сербією, а також розірвання договору від 13 березня 1912 року. Таким чином, австрійська дипломатія прагнула зруйнувати балканський блок через конфлікт усередині Балканського союзу.

Лондонський договір 1913 року, підписаний сторонами під тиском Англії та інших великих держав, став основою нового територіального устрою на Балканах [42].

Використовуючи незадоволеність Болгарії через приєднання Сербії до Македонії та спираючись на царя Фердинанда Кобургського, Німеччина і Австро-Угорщина почали підштовхувати Болгарію до конфлікту з іншими членами Балканського блоку. Сербо-болгарські суперечності щодо Македонії активно підживлювались дипломатами з Відня та Берліна, які ставили перед собою мету розвалити Балканський союз, оскільки він зміцнював позиції Сербії та країн Антанти, зокрема Росії, і послаблював вплив Австро-Угорщини та Німеччини.

Для досягнення цієї мети дипломати Австро-Угорщини та Німеччини радили сербському керівництву шукати вихід не до Адріатичного, а до Егейського моря через Македонію і Салоніки, що неминуче призводило до конфлікту з Болгарією. У Софії вони таємно радили болгарському уряду не йти на поступки Сербії. У відповідь Сербія, Чорногорія та Греція уклали таємний договір проти Болгарії, до якого пізніше приєдналася Румунія.

Царська дипломатія намагалася запобігти війні між Болгарією, з одного боку, та Грецією, Сербією й Румунією з іншого. Здавалося, що збереження Балканського союзу було б у інтересах усієї Антанти. Проте британська дипломатія, як і перед першою Балканською війною, вважала, що не слід повторювати безрезультатні спроби. Міністр закордонних справ Великої Британії Е. Грей відхилив пропозицію російського колеги С. Сазонова щодо посередництва у конфлікті між Болгарією та Грецією [34, с. 318].

Основним завданням залишалось утримання своїх позицій у балканському регіоні. У червні міністр закордонних справ Франції Р. Пуанкаре разом з іншими членами уряду відвідав Лондон. Очільники зовнішньополітичних відомств обох країн вирішили дотримуватися принципу невтручання великих держав у разі війни. Вони вважали, що країни, які брали участь у Лондонській конференції, повинні зберегти чинними раніше ухвалені рішення щодо Балкан.

Пасивна позиція Англії в цьому важливому питанні може бути пояснена двома факторами. Союзники Росії, вважаючи, що співвідношення сил у Європі є досить вигідним для Антанти, не боялися загострення ситуації на міжнародній арені. Можливо, Англія також була готова допустити розрив Болгарії з Балканським союзом, остерігаючись посилення російського впливу на півострові [9, с 39-40].

29 червня 1913 року болгарська армія почала військові дії проти Сербії та Греції. Через десять днів до війни приєдналася Румунія, а ще через тиждень – Туреччина. Так розпочалася Друга Балканська війна. Як зазначав у своїх мемуарах відомий британський дипломат Дж. Б'юкенен, Болгарія несла

відповідальність за початок бойових дій, хоча Греція і Сербія також заслуговували на звинувачення в провокаціях [4].

21 липня 1913 року відбулася чергова зустріч міністра закордонних справ Великої Британії Е. Грея з російським послом Бенкендорфом і французьким політичним представником Камбоном. Дипломати домовилися про укладання нового мирного договору та проведення морської демонстрації проти Туреччини. Е. Грей висунув ці пропозиції на конференції послів. Перше питання не викликало суперечок, але пропозиція щодо морської демонстрації була негативно сприйнята представниками Троїстого союзу. Після тривалих обговорень вдалося досягти певної угоди, згідно з якою Константинополю було висунуте вимога, що країни-учасниці конференції мають намір відстоювати лінію Енос-Мидія (тобто загальний напрямок турецько-болгарського кордону за Лондонським мирним договором), але були готові піти на деякі поступки Туреччині. Однак цей демарш не мав успіху.

Країни-учасниці стикнулися з питанням, як діяти далі. Міністр закордонних справ Росії С. Сазонов запропонував організувати демонстрацію військових сил у морі трьох країн або запровадити фінансовий бойкот Туреччині. Спробуючи переконати партнерів, російські дипломати наголошували, що відмова від спільних дій покладе на Росію особливу відповідальність. Англія відмовилася від «політики дії трьох» і не заперечувала ідеї Росії щодо самостійних дій на Балканах, за умови, що ці дії не торкнуться азійських територій Османської імперії. У відповідь С. Сазонов пообіцяв, що Росія не буде вдаватися до сепаратних дій [23, с. 18-19].

Дипломати Британії, включно з керівником Міністерства закордонних справ Е. Греєм, не були проти військових заходів, але заперечували проти дій, які б не враховували вже досягнуті домовленості між Англією та Францією. Грей висловив сподівання, що російський уряд не вчинить жодних дій, які можуть залучити інші держави, не попередивши британський та французький уряди.

Російська дипломатія прагнула прискорити підписання договору та зменшити територіальні втрати Болгарії. Першу частину завдання їй вдалося виконати, але з другою були труднощі, оскільки Англія і Франція прагнули зміцнити позиції Греції [17].

30 липня 1913 року в Бухаресті почалася мирна конференція, на якій 10 серпня Болгарія підписала мирний договір із Сербією, Грецією та Румунією. Бухарестський договір 1913 року розділив територію Македонії та проголосив незалежність Албанії. За рахунок захоплених територій Сербія майже подвоїла свою площу. Чорногорія та Сербія розділили санджак Нові Пазар, який Австро-Угорщина повернула імперії після анексії Боснії та Герцеговини, і погодили спільний кордон. Греція отримала території південної Македонії та частину Епіру, включаючи місто Яніна, а її східний кордон досяг Кавали. Болгарія, попри поразку, зберегла лише Пірінський край на південному заході, але отримала землі в долині ріки Струма та 150 км узбережжя Егейського моря, включаючи порт Дедегач (Александрополіс). Румунія також отримала території, повністю захопивши Південну Добруджу (див. додаток Д).

Втрати Болгарії могли бути значно більшими, якби не дипломатична позиція Росії, яка намагалася полегшити умови мирного договору для Болгарії та добитися їй порту Кавалки на Егейському морі. С. Сазонов, заручившись підтримкою союзників, запропонував, щоб країни Антанти першими розірвали дипломатичні відносини з Туреччиною. Він намагався отримати підтримку від Англії та Франції, погрожуючи, що в разі необхідності Росія може діяти самостійно, якщо справа дійде до війни, і не відмовиться від активних дій на різних театрах бойових дій [47, с. 20-21].

Лондон з недовірою сприйняв плани царського уряду розпочати війну, але Англія не стала перешкоджати Росії. Німецький посол Грей зазначив, що перехід турків через Марицю змінює ситуацію, і якщо Росія вживає санкцій, Англія не буде цьому заважати, вважаючи її дії виправданими. Ідею С. Сазонова про «виступ трьох» і розрив дипломатичних відносин Грей відхилив.

16 вересня 1913 року, під егідою Антанти, зокрема Великої Британії, Болгарія розпочала мирні переговори з Туреччиною в Константинополі. В результаті всі держави погодилися на компромісне рішення, запропоноване Е. Греєм. Турки відійшли за Марицю, і 29 вересня 1913 року було підписано мирний договір між Болгарією та Туреччиною.

Кордон у Фракії, встановлений Лондонським договором, між містами Енос і Мідія, був скасований. Болгарія втратила східну частину Фракії, включаючи Лозенград (Кірк-Кіліссе), Люле-Бургас та Адріанополь, залишивши за собою лише частину західної Фракії з населеними пунктами Дедегач і Лагос на узбережжі Егейського моря. Таким чином, хоча Болгарія зберегла вихід до Егейського моря, вона не отримала жодного важливого порту [27, с. 88-89].

Конфлікт навколо балканських справ не завершився, а навпаки, поглибив напруженість між балканськими країнами. Виникла загроза нової війни між Австро-Угорщиною і Сербією, яка могла перерости у світову війну.

В результаті першої балканської війни, яка розпочалася восени 1912 року, стала очевидною слабкість турецької армії, що сприяло новому загостренню міжнародної ситуації, оскільки територіальні зміни, здійснені союзницькими військами, зачіпали інтереси Австро-Угорщини. Друга балканська війна призвела до нових змін у балансі сил у регіоні. Раніше домінуючий Балканський союз розпався, і на його місці виникли кілька двосторонніх союзів, таких як греко-сербський і сербо-румунський, які не мали суттєвого значення для Великої Британії. Це змусило переглянути відносини з балканськими країнами та стало початком нового етапу в балканській політиці [46].

Таким чином, у результаті Балканських воєн змінилося зовнішньополітичне становище Болгарії. Друга Балканська війна зруйнувала Балканський союз. Незважаючи на поразку, буржуазно-монархічний уряд Болгарії не відмовився від своїх планів створення «Великої Болгарії» за підтримки австро-німецького блоку, вплив якого значно зріс. Балканські війни виявили протиріччя між основними європейськими державами та країнами Балканського півострова, що призвело до ослаблення Османської імперії та її

витіснення з Балкан, залишивши лише невелику частину Фракії та Стамбул. Молодотурецький режим не зміг зупинити подальший занепад імперії, проте продовжував контролювати уряд.

Якщо у 1912-1913 роках Велика Британія розраховувала на Балканський союз як на важливу політичну силу, то в 1913-1914 роках її пріоритетом стало остаточне вирішення спірних прикордонних питань і створення системи стримувань і противаг через підтримку окремих балканських країн. Раніше Англія переважно дотримувалася політики умиротворення, але напередодні формування Балканського союзу вона активніше взяла участь у створенні військового та політичного блоку балканських держав, що стало помітним після Другої балканської війни. Завдяки зусиллям англійських дипломатів на початку XX століття вдалося на певний час знизити конфлікти на Балканському півострові та досягти відносно мирного співіснування народів цього регіону.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи проведене дослідження, можна зробити такі висновки. Тема «Балканське питання в зовнішній політиці Великої Британії наприкінці XIX — на початку XX ст.» є детально розглянутою в західноєвропейській та радянській історичній науці. Однак, деякі радянські роботи демонструють ідеологічно заангажований підхід та певну тенденційність у оцінках цього питання. Натомість західна та українська історіографія пропонують більш об'єктивний і збалансований аналіз подій 1875-1913 років. На жаль, українські дослідники недостатньо зосереджені на цій проблемі.

У зовнішній політиці Великої Британії щодо Балкан у другій половині XIX століття основою всіх дипломатичних відносин були її власні інтереси. Це переважно визначало дії Лондона під час Східної кризи та зусилля щодо зміцнення позицій на Балканах. Важливо відзначити, що зовнішньополітичний курс Великої Британії мав значний вплив на міжнародну політику в регіоні, оскільки спостерігався процес переплетення її колоніальних і європейських інтересів. Протидія Росії на Балканах була зумовлена прагненням Великої Британії запобігти зміцненню свого традиційного супротивника як на морі, так і на суші в разі контролю Росії над чорноморськими протоками. Підтримуючи Туреччину, Англія намагалася зберегти і зміцнити її владу, адже Порта, на думку британських дипломатів, могла стати антиросійським бар'єром завдяки своєму географічному положенню в цьому регіоні.

Велика Британія, виконуючи роль арбітра на Балканах, намагалася дотримуватися свого принципу в міжнародних відносинах — уникати участі в блоках і союзах держав, а також не брати на себе тривалих зобов'язань. Цей принцип є основною характеристикою політики «блискучої ізоляції». В процесі підписання Сан-Стефанського договору Велика Британія прагнула відстояти свої позиції щодо Балканського півострова, однак багато з її вимог не були враховані. У результаті, заручившись підтримкою Австро-Угорщини, Росія була змушена погодитися на скликання міжнародного конгресу, що відбувся в

Берліні і підсумував Східну кризу. Таким чином, Велика Британія підтвердила свою силу на світовій політичній арені.

На початку ХХ століття британська зовнішня політика вступила в нову фазу розвитку. Конкуренція з державами Троїстого союзу за збереження свого впливу у світі вимагала від Британії переорієнтації на міжнародній арені. Особливо це стосувалося Балканського півострова, де економічні та політичні інтереси Англії перетиналися з інтересами інших європейських держав. Отже, основною метою Великої Британії стало закріплення своїх економічних позицій та контроль над протоками Босфор і Дарданели, які були критично важливими для британської морської торгівлі в Середземному морі. Загострення міжнародного суперництва в регіоні призвело до зміни зовнішньої політики Великої Британії щодо Балкан. У 1907 році Англія уклала угоду з Росією про розподіл сфер впливу в суперечливих територіях. Хоча цей договір безпосередньо не стосувався Балканського півострова, він дозволив знайти союзника в цьому регіоні, що було критично важливим у контексті зростання німецької загрози.

Під час боснійської кризи Англія намагалася знайти компромісні рішення, особливо зосередившись на компенсації Туреччині за втрату територій. Велика Британія підтримала Болгарію в її прагненні до незалежності, а завдяки дипломатичним зусиллям вдалося уникнути війни між Сербією і Австро-Угорщиною, хоча це призвело до погіршення відносин з Росією, яка була союзником Антанти. Після врегулювання кризи на Балканах настала відносна стабільність, хоча залишилися територіальні суперечки між кількома країнами регіону. Ситуація ускладнилася через італо-турецьку війну, яка послабила позиції Туреччини і спонукала балканські держави розширювати свої території. Англія прагнула зберегти стабільність, нейтралітет на Балканах та обмежити вплив Троїстого союзу. Ця політика була успішною до створення Балканського союзу в 1912 році, який об'єднав Болгарію, Сербію, Грецію та Чорногорію у протистоянні з Туреччиною. Для Англії Балканський союз став стримуючим фактором австрійського впливу, хоча країни-учасниці бачили основну загрозу в

Османській імперії. Перша Балканська війна, яка почалася восени 1912 року, загострила ситуацію, оскільки військові успіхи балканських держав зачіпали інтереси Австро-Угорщини. Це привело до мирної конференції в Лондоні за ініціативи Едварда Грея. Попри труднощі, дипломатам вдалося досягти компромісного рішення, затвердивши мирний договір 1913 року. За його умовами, було утворено Албанію під формальним контролем султана, а Сербія, Болгарія та Греція розширили свої території. Проте цей договір не забезпечив тривалого миру, і після Другої Балканської війни баланс сил змінився: Балканський союз розпався, а нові альянси, такі як греко-сербський та сербо-румунський, не мали значного впливу на Великобританію. Це змусило європейські держави переглянути свою політику на Балканах, відкриваючи новий етап у розвитку балканської дипломатії.

У 1912-1913 роках Великобританія акцентувала увагу на Балканському союзі як на важливій політичній силі, але в 1913-1914 роках її пріоритетом стало остаточне вирішення прикордонних суперечок та створення системи стримувань і противаг через підтримку окремих балканських держав. Основним завданням залишалося збереження впливу у Балканському регіоні, що передбачало лавірування між балканськими країнами і стримування Австро-Угорщини та Німеччини, які проявляли інтерес до цього регіону. Британські політики значною мірою вплинули на визначення кордонів Албанії та ситуацію з Егейськими островами. Важливо підкреслити роль Форин Офісу в урегулюванні численних балканських конфліктів, що виникали в період з 1875 по 1913 рік, оскільки саме англійські проекти лягли в основу багатьох угод. Вплив Великої Британії був суттєвим, оскільки вона здійснювала дипломатичний тиск на більшість балканських країн у цей період. Стратегія збереження стабільності відображала англійську політику тих часів, а принцип статус-кво на Балканах був важливим аспектом спроби утримати регіон у рівновазі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гончар Б.М. Балканські війни 1912-13. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./Редкол.:Л. В. Губерський (голова) та ін. К: Знання України, 2004. Т.1 760с.
2. Берлінський трактат. URL : https://pidru4niki.com/1421092358694/pravo/berlinskiy_traktat_113_lipnya_1878
3. Вандич П. Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення: Пер. з англ. 2-е вид., доп. К., 2004.
4. Веймер Д. Л., Вайнінг Е. Р. Аналіз політики. Концепції і практика. Київ: Основи, 2000. 654.
5. Волович О. Між Сходом і Заходом. Туреччина на Європейсько-азіатському роздоріжжі. Політика і час. 1998. № 8. С. 22–28
6. Всесвітня історія: навч. посібник / Б. М. Гончар та ін. Київ: Знання, 2001. 360 с
7. Гончар Б. М. Боснійська криза 1908-09 рр. К.: «Знання України», 2004. С. 139
8. Гончаренко А. В. Загострення британсько-російських протиріч у східному питанні в 1877-1878 рр. *Сумська старовина*. Суми, 2009. No XXVIII-XXIX. С. 95-105.
9. Гончаренко А. В. Сан-Стефанський прелімінарний мирний договір 1878 р. в контексті британо-російських протиріч у Східному питанні. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2008. No 15. С.38- 50.
10. Дейвіс Н. Європа. Історія. К., 2006.
11. Дейвіс Н. Європа: ідеї та процеси. Чернівці, 1998.
12. Діалог цивілізацій: нові принципи організації світу. Київ: Наукова думка, 2002. 232 с.

13. Єславіч Барбара. Історія Балкан. XVIII і XIX століття. Т. I / пер. з англ. Київ: Видавництво „СВЕНАС”, 2003. 512 с.
14. Єславіч Барбара. Історія Балкан. XX століття. Т. II / пер. з англ. Київ: Видавництво „СВЕНАС”, 2004. 600 с..
15. Жук П. Етнополітична карта світу XXI століття. Тернопіль: Мандрівець, 2000. 240 с
16. Зимогляд В. Я. Регіон у системі міжнародних відносин. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2014. № 4. С. 160–173.
17. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Л.Зашкільняка. Львів, 2001.
18. Кіссе А. І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: монографія. Київ: Логос, 2006. 380 с.
19. Коппель О. А. Проблема взаємодії цивілізацій і характер її впливу на міжнародні відносини. Вісник Київського ун-ту: Серія Міжнародні відносини. 2000. С. 24–29.
20. Коппель О. А., Пархомчук Е. С. Міжнародні системи та глобальний розвиток: навч. посібник. Київ: ВПЦ „Київський університет”, 2004. 314 с.
21. Коппель О. А., Пархомчук Е. С. Міжнародні системи. Світова політика. Київ: ФАДА, ЛТД, 2001. 224 с.
22. Кріль М. Історія Словаччини: навч. посіб. Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2006.
23. Кріль М. Історія Центрально-Східної Європи. Навчальний посібник. К., 2008.
24. Локальні війни та збройні конфлікти другої половини XX століття. Історико-філософський аспект. Київ: Знання Україна, 2006. С. 216–222. 48.

- 25.Мадіссон В. В., Шахов В. А. Політологія міжнародних відносин: навч. посібник. Київ: Либідь, 1997. 145 с.
- 26.Майборода О. М. Етнічність у міжнародній системі. Київ: ІПіЕНД, 2015. 403 с.
- 27.Мальський М. З., Мацяк М. З. Теорія міжнародних відносин. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. 392 с.
- 28.Мічалетос І. Балкани – це територія розколів між Заходом і Сходом: інтерв'ю. URL: [http:// tyzhden.ua/ World/46](http://tyzhden.ua/World/46)
- 29.Нагірний М. Становлення та розвиток Республіки Хорватія: Джерела та література.
- 30.Овчаренко О. І., Сухушина О. В. Джерела й наслідки Боснійської кризи (1908—1909 рр.). *Вісник Черкаського університету*. Черкаси, 2009. Випуск 160/161. С. 180-194.
- 31.Пророченко Н. О. Туреччина: історія, культура, географія: навч. посібник. Київ: Світ знань, 2005. 232 с.
- 32.Рассел Б. Історія західної філософії. Київ: Наукова думка, 1995. 759 с. 67.
33. Регіональні підсистеми міжнародних відносин: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / відпов. редактор О. П. Іваницька. Вінниця: ТОВ «Твори», 2018. 444 с.
- 34.Рудько С. О. Історія Центрально-Східної Європи (кін.XVIII - поч.XXI ст.) 189 державно-політичний аспект. Нововолинськ, 2008.
- 35.Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: у 2-х тт. Т. 1. Київ: Основи, 1995. 614 с. 78.
- 36.Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: у 2-х тт. Т. 2. Київ: Основи, 1995. 406 с.
- 37.Утвелл Дж., Еллмен М., Карлсон М., Нугі Д., Шапіро Дж. Трансформація та інтеграція: формування майбутнього Центральної та Східної Європи. К., 1998.

- 38.Черевик К. А. Позиція Англії у Східному питанні 1875-1878 рр., як складова частина політики «блискучої ізоляції». *Наукові праці*. К., 2004. Випуск 1. С. 226-231.
- 39.Чорній В. Історія Болгарії. Навч. посібник. Львів, 2007
- 40.Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття: підручник для вищих навч. закладів. Київ: Генеза, 2005. С. 646–789
- 41.Яровий В. Новітня історія країн Східної Європи. К., 1997.
- 42.British Documents of the Origins of the War, 1898-1914 / Ed. by G.P. Gooch and H. Temperly. - London: Stationary Office, 1985. URL: <http://balkanskiviyni.net/index.php?page=start>
- 43.Bulow - Wilhelm II. Berlin, den 22 Oktober 1908. Anlage I. // Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. Berlin, 1922-1927. B. 26(1). No 9061. S. 202 . URL: <http://hrono.ru/doku>
- 44.Cambon - Pichon. Londres, 13 octobre 1908 . D.D.F. Serie 2. T. XI. No 489. P. 829. URL:<http://www.point-of-view.org/?p=334>
- 45.Churchill W. S. The World Crisis 1911-1918. - London, Macmillan, 1942. 831 P. URL: <http://balkanski.point-of-view.org/?net/index.php?page=start>
- 46.Edward J. Erickson, Brighton C. Bush, Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913, Greenwood Publishing Group, 2003.
- 47.Erickson, Edward J.; Bush, Brighton C. (2003). Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913. Greenwood Publishing Group.
- 48.Fukuyama Fr. State Building. Governance and World Order in the Twenty First Century. Cornell University Press, 2004. 340 p.
- 49.Hall, Richard C. (2000). The Balkan Wars, 1912-1913: Prelude to the First World War. Routledge.
- 50.Rahtfelder E. Kosovo. Geschichte eines Konflikts. Berlin: Suhrkamp Verlag, 2010. 400 s.

51. Richard C. Hall, *The Balkan Wars, 1912–1913: Prelude to the First World War*, 1st ed., Routledge, 2000.
52. Schurman, Jacob Gould (2004). *The Balkan Wars 1912 To 1913*. Kessinger Publishing
53. Simic Predrag. From Yugoslavia to «Euroslavia» . *Review of International Affairs*. 2002. January-March. P. 18-21.
54. Sundhaussen H. *Geschichte Serbiens. 19-21. Jahrhundert*. Wien: Böhlau Verlag, 2007. 514 s.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

55. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>
56. Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека імені Валентина Отамановського. URL: <http://www.library.vn.ua/>
57. Наукова бібліотека. Донецький національний університет імені Василя Стуса. URL: library.donnu.edu.ua

ДОДАТКИ

Додаток А

Міністр закордонних справ Роберт Солсбері

Вікіпедія: <http://surl.li/afkmgf>

Додаток Б

Егейського узбережжя

Marite: <https://marite.com.ua/trevel-blog/vidpochynok-za-kordonom/vse-scho-treba-znaty-pro-egeyske-uzberejja-turechchyny/>

Додаток В

Сан-Стефанський договір

Getty images: <https://www.gettyimages.com/photos/treaty-of-san-stefano>

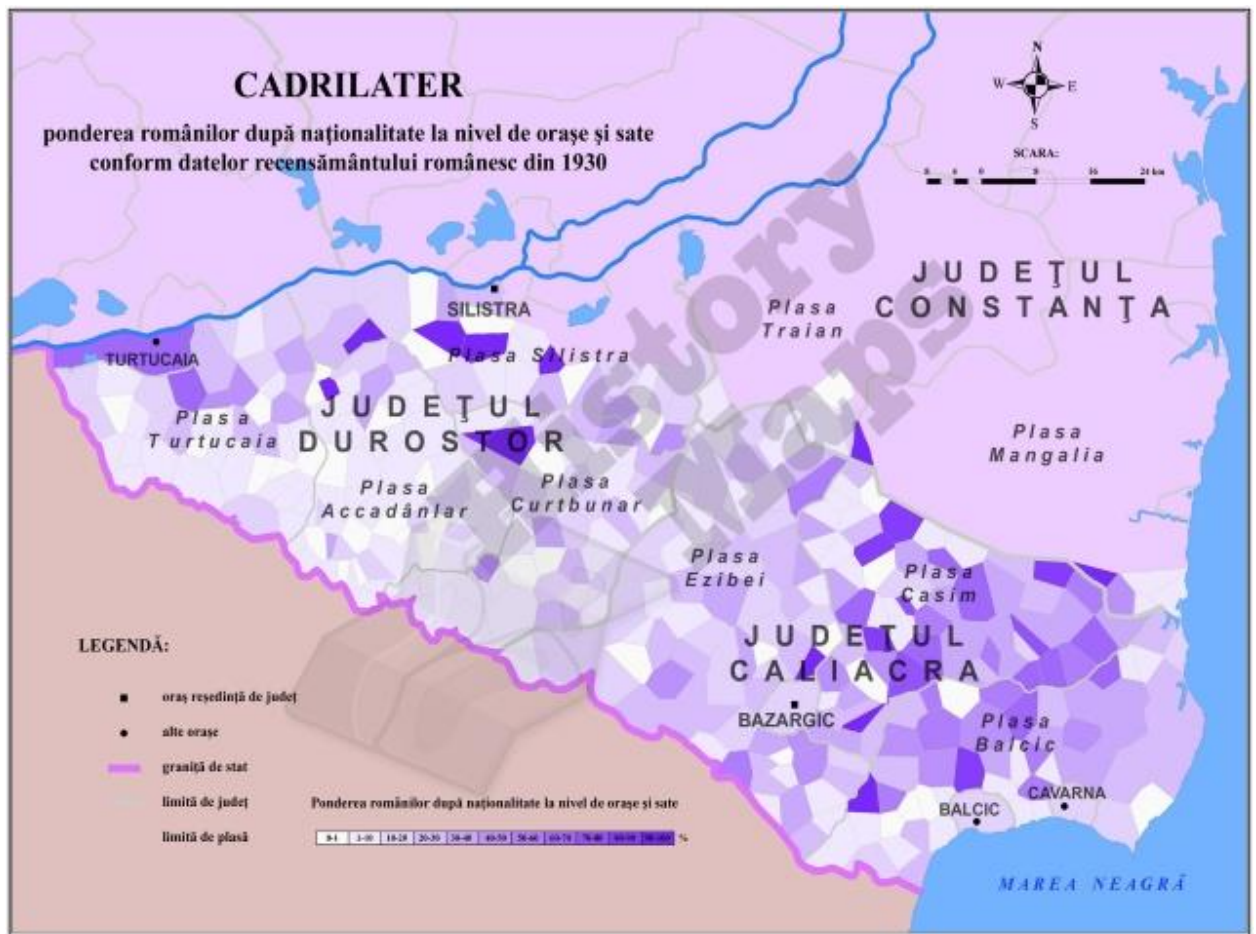
Додаток Г

Лондонський мирний договір

Вікіпедія: <http://surl.li/moxphh>

Додаток Д

Південна Добруджа

ВСЕСВІТНЯ СЛУЖБА РАДІО РУМУНІЯ: <http://surl.li/mclbuw>